

ΚΩΣΤΑΣ Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ
ΣΤΗ ΔΙΑΣΩΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1995

09
2N

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

026000180910

999.09

432

de u.c. 136036

M 650

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ
ΣΤΗ ΔΙΑΣΩΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ
ΣΤΗΝ ΕΟΡΤΗ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ
30 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1995

ΚΩΣΤΑΣ Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ
ΣΤΗ ΔΙΑΣΩΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1995

© ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
UNIVERSITY OF IOANNINA
GR.- IOANNINA 451 10

ISBN 960-233-026-0

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

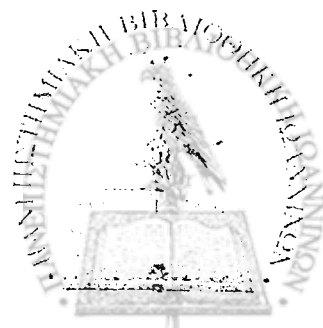
Στὸ ἀνά χειρας τεύχος δημοσιεύεται τὸ κείμενο τοῦ Πανηγυρικοῦ λόγου, πὸ ἐκφωνήθηκε στὴν αἴθουσα τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων στὶς 30 Ἰανουαρίου 1995, ἑορτῇ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν.

Στις σελίδες πὸ ἀκολουθοῦν τὸ κείμενο δίδεται στὴ μορφή πὸ παρουσιάστηκε μὲ τὴν προσθήκη ὀρισμένων γενικῶν πρωτίστως σημειώσεων, πὸ ἀναφέρονται σὲ βασικά ἔργα καὶ πρόσφατες ἐκδόσεις, ὅπου ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ παρακολουθήσει καὶ ὅλη τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Προλογίζοντας τὸν ὁμιλητὴ ὁ Πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου, Καθηγητὴς τῆς Ἱατρικῆς κ. Δημήτριος Γλάρος, ἀναφέρθηκε σύντομα στὴ μεγάλη σημασία τῆς ἑορτῆς τῶν Γραμμάτων καὶ στὸν ρόλο πὸ μποροῦν νὰ διαδραματίσουν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστῆμη στὸν σύγχρονο κόσμο.

Ἰωάννινα 6 Αὐγούστου 1995

K. N. K.

Εἰσαγωγή

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΝΕΥΜΑ πέρασε ἀπὸ διάφορα στάδια καὶ ἀπὸ μιὰ μακρὰ καὶ ἐπίπονη διαδικασία μέχρι τὴν ὠρίμανσή του τὸν 5ο καὶ 4ο αἰῶνα π.Χ. Τότε ὄλοι οἱ παράγοντες οἱ ὅποιοι συναποτελοῦν τὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο μιᾶς ὁμοιογενούς ὁμάδας, ἡ γλῶσσα, ἡ θρησκεία, ἡ σκέψη καὶ ἡ πνευματικὴ ἐπίδοση, ἡ τέχνη, ἀλλὰ καὶ ἡ πολιτειακὴ ὀργάνωσις, τὸ κοινὸ αἶσθημα, ἡ αὐτοπεποίθησις καὶ ἡ ὑπερηφάνεια ἔναντι τῶν ἄλλων λαῶν, οἱ ἠθικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀξίες ἔφτασαν σ' ἓνα ὑψηλότατο ἐπίπεδο στὰ ὄρια τῆς ὀργανωμένης ἑλληνικῆς πόλης. Οἱ ἄνθρωποι ἔνοιωθαν ἐλεύθεροι νὰ διαλογισθοῦν καὶ νὰ ἐκφραστοῦν, νὰ γράψουν καὶ νὰ διδάξουν, νὰ ἀναμιχθοῦν στὰ κοινὰ καὶ νὰ βελτιώσουν τὸ πολιτειακὸ σύστημα, νὰ ἐμπορευθοῦν καὶ νὰ ταξιδέψουν.

Ἐὰν ὁ ἐπικὸς κύκλος συντρέφουσε πνευματικὰ τὸν ἄνθρωπο καθ' ὅλη τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο, τὰ πνευματικὰ δημιουργήματα τοῦ 5ου καὶ 4ου αἰῶνα καθοδήγησαν τὸν πολιτισμένον ἄνθρωπο μέχρι τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου.¹

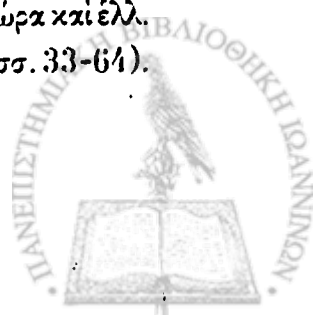
1. Γιά μιὰ πολὺ καλὴ γενικὴ θεώρησι, τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος βλ. R. Pfeiffer, *History of Classical Scholarship, From the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*, Oxford, 1968, (ἑλλ. μτφρ. τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθήνα, 1972). Βλ. τώρα τὸ σημαντικὸ ἔργο τῶν P.E. Easterling

Αυτό τὸ ἑλληνικὸ θαῦμα τῶν 'κλασικῶν χρόνων' δοκιμάστηκε σ' ἓνα ἀγῶνα ὑπερυγῆς μεταξύ τῶν δύο ἰσχυρῶν ἑλληνικῶν πόλεων, τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Σπάρτης, καὶ ὁδήγησε σ' ἓνα πολυετῆ πόλεμο ἀναμέτρησης δύο διαφορετικῶν πολιτικῶν συστημάτων. Ἡ ἐξάντληση τῆς νότιας Ἑλλάδας ὠφέλησε τοὺς σφριγηλοὺς βόρειους Ἕλληνες, τοὺς Μακεδόνες, πρὸς καρπώθηκαν γρήγορα τὰ ἐπιτεύγματα τῶν ἄλλων Ἑλλήνων καὶ κάτω ἀπὸ μία νέα πολιτικὴ ὀργάνωση, πρὸς ξεπερνῶσε τὰ ὅρια τῆς πόλης, ἔνωσαν ὁλόκληρο τὸν ἑλληνικὸ κόσμο. Ὁ Ἀλέξανδρος ἐπωμίστηκε τὴ μεγάλη ἱστορικὴ ἀποστολὴ νὰ διαδώσει αὐτὰ τὰ πολιτισμικὰ ἀγαθὰ χρησιμοποιώντας κάθε μέσο στὴν Ἀνατολή. Οἱ Ἀλεξάνδρειες πρὸς ἴδρυσαν παντοῦ ὁ Μακεδόνας βασιλιάς καὶ οἱ ἄλλες πόλεις τῶν διαδόχων του ἀπέβησαν φωτεινὲς ἐστίες τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ἐρχονταν νὰ ὁλοκληρώσουν καὶ νὰ καθολικοποιήσουν τὴν ἑλληνικὴ παρουσία πρὸς γιὰ αἰῶνες προϋπῆρχε στὶς ἀποικίες, τίς ὁποῖες εἶχαν ἰδρῦσει οἱ ἑλληνικὲς πόλεις σ' ὁλόκληρο τὸν Μεσογειακὸ χῶρο καὶ στὴ Μαύρη θάλασσα. Ἐτσι τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, σὲ μία καθολικὰ ἀποδεκτὴ μορφή της, τὴν ἑλληνιστικὴ 'κοινή',² καὶ ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία ἔγιναν κοινὸ κτῆμα τῶν λαῶν τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ

& B.M.W. Knox, *The Cambridge History of Classical Literature*, 1, *Greek Literature*, Cambridge, 1985 (ἑλλ. μτφρ. Ἀθήνα, 1990).

2. Γιὰ τὴν 'κοινὴ' διάλεκτο τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων βλ. γενικὰ R. Browning, *Medieval and Modern Greek*, 2nd ed., Cambridge, 1983, κεφ. 2 (βλ. τῶρα καὶ ἑλλ. μτφρ., *Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα Μεσαιωνικὴ καὶ Νέα*, 6' ἔκδ. Ἀθήνα, 1991, σσ. 33-64).

προπάντων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ τῆς βόρειας Ἀφρικῆς. Ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἔγινε οἰκουμενικός.

Ὁ ἑλληνιστικὸς κόσμος

Οἱ πρωτεύουσες τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλείων καὶ τὰ ἄλλα μεγάλα ἀστικά κέντρα τῆς Ἀνατολῆς, ἡ Ἀλεξάνδρεια, ἡ Γάζα, ἡ Καισάρεια τῆς Παλαιστίνης, ἡ Ἀντιόχεια, ἡ Πέργαμος γίνονται κέντρα ἑλληνικῆς παιδείας ἀντάξια τῶν ἀρχαίων μητροπολιτικῶν κέντρων. Ἡ ἐξωστρέφεια τοῦ ἑλληνικοῦ πανθέου, ἡ ὥριμη μορφή τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς ρητορικῆς, ἡ ὑψηλὴ διανόηση τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, τὸ ἐρευνητικὸ καὶ ἀνήσυχο τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος κατέκτησαν τὴν Ἀνατολή. Ἐκεῖ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα ἦλθε σ' ἓνα γόνιμο συγκερασμὸ μὲ τοὺς πολιτισμοὺς τῆς Μέσης Ἀνατολῆς καὶ προχώρησε σὲ νέες ἀναζητήσεις, μελέτησε τὰ οὐράνια σώματα, διερεύνησε καὶ προσμέτρησε τὸν φυσικὸ κόσμο, εἰσήγαγε νέα λογοτεχνικὰ εἶδη καὶ φιλοσοφικὰ ρεύματα, κωδικοποίησε τὴν ἀρχαία πνευματικὴ παραγωγή προάγοντας τὴ φιλολογικὴ ἐπιστήμη καὶ συνέταξε ἐγχειρίδια σὲ κάθε τομέα τοῦ ἐπιστητοῦ. Καθόρισε δηλαδὴ τὰ στάδια καὶ τοὺς στόχους τῆς ἐκπαίδευσης. Στὸ Μουσεῖο, τὸ ὁποῖο ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο Β' τὸν Φιλάδελο γύρω στὸ 280 π.Χ., πού φαίνεται ὅτι συστέγαζε καὶ τὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἀλεξάνδρειας, συγκεντρώθηκαν καὶ μελετήθηκαν ὅλα τὰ κείμενα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Ἔτσι τὸ Μουσεῖο διαδραμάτισε

οὐσιαστικὸ ρόλο στὴ διάσωσι τῶν κλασικῶν κειμένων.³

Ἡ Ρώμη

Ἐνῶ ἡ Ἀνατολή ἐμυεῖτο στὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ πνεῦμα καὶ κατέθετε καὶ τὴ δική της συμβολὴ στὸ γῶρο τῆς θρησκείας καὶ τῆς πολιτειακῆς ὀργάνωσης ἡ Λατινικὴ Δύση μέσα ἀπὸ μιὰ μακρόχρονη ἐμπειρία, ξεκινώντας ἀπὸ μιὰ πόλη, ἔφτανε στὸ δικό της ἐπιτεύγμα, τὴν ἐνοποίηση τοῦ δυτικῶν μεσογειακοῦ κόσμου κάτω ἀπὸ τὸ στιβαρὸ χέρι τῆς Ρώμης. Ἡ ρωμαϊκὴ λεγεῶνα ἀναμετρήθηκε καὶ νίκησε τελικὰ τὴν παρηκμασμένη μακεδονικὴ φάλαγγα καὶ ἡ ἀγροίκος χεὶρ τοῦ ρωμαίου στρατιώτη τὴν ἐκλεπτυσμένη λόγια χεὶρα τῆς ἐλληνιστικῆς Ἀνατολῆς. Μία νέα ἱστορικὴ πραγματικότητα, ἡ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, προέκυπτε σιγὰ σιγὰ στὴν τότε γνωστὴ οἰκουμένη. Αὐτὴ ἡ ρωμαϊκὴ οἰκουμένη ἔγινε ἡ ἀσφαλὴς ἐπικράτεια ὅλων τῶν ἐλευθέρων ρωμαίων πολιτῶν, ἔζησε κάτω ἀπὸ ἓνα αὐστηρὸ κοινὸ σύστημα νομοθεσίας καὶ μιὰ ἰσχυρὴ κεντρικὴ ἐξουσία καὶ γρήγορα παραδόθηκε στὰ σαγηνευτικὰ πνευματικὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἐλληνικῆς Ἀνατολῆς. Ἦταν ἡ πρώτη ἐνοποίηση ὁλόκληρου τοῦ μεσογειακοῦ κόσμου κάτω

3. Γιά τὸ Μουσεῖο τῆς Ἀλεξανδρείας βλ. P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, Oxford, 1972, κεφ. 6. Γιά τὴν πνευματικὴ παραγωγή στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ βλ. L.D. Reynolds & N.G. Wilson, *Scribes and Scholars, A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, 2nd ed., Oxford, 1975, σσ. 5-18 (βλ. καὶ τὴν ἐλλ. μτφρ. με προσθήκες ἀπὸ τὸν Ν.Μ. Παναγιωτάκη, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, 6' ἔκδοσις, Ἀθήνα, 1989, σσ. 21-34, στὸ ἐξῆς Reynolds-Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*).

ἀπὸ ἓνα κοινὸ πολιτειακὸ καὶ πολιτισμικὸ σύστημα.

Στὸν χῶρο τῆς ἐκπαίδευσης ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου παρατηρεῖται στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ μιὰ σταδιακὴ ἐγκατάλειψη τῆς 'κοινῆς' διαλέκτου καὶ ἐπαναφορὰ καὶ μίμηση ἀπὸ τοὺς γραμματικούς καὶ τοὺς μορφωμένους τῆς ἀττικῆς διαλέκτου. Τὸ γεγονός αὐτὸ θὰ ἐπιδράσει ἀποφασιστικὰ στὴν ἐκπαίδευση σ' ὅλο τὸν ἑλληνικὸ μεσαίωνα καὶ θὰ ἀποτελέσει τὴν αἰτία τῆς δημιουργίας τῆς διγλωσσίας στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, φαινόμενο ποὺ διατηρήθηκε ὡς τὸν αἰῶνα μας.⁴

Ὁ χριστιανισμὸς

Ὡστόσο, στὴ γόνιμη ἀκόμη σὲ ἰδέες Ἀνατολὴ οἱ ἐξαθλιωμένες μάζες ἦταν ἔτοιμες νὰ δεχθοῦν τὸν θεῖο λόγο καὶ τὰ μηνύματα γιὰ κοινωνικὴ δικαιοσύνη τοῦ ταπεινοῦ Ἰησοῦ ἀπὸ τῆ Ναζαρέτ. Ἡ σταύρωσή Του ἀπὸ τὸ ἐπίσημο ρωμαϊκὸ κράτος, τὸ ὁποῖο ὑπέκυψε στὶς πιέσεις τῶν Ἰουδαίων ἀρχιερέων καὶ ἡ παρουσία τοῦ ἑλληνιστῆ Παύλου συντέλεσαν στὴ γρήγορη διάδοσι σ' ὅλη τὴ ρωμαϊκὴ ἐπικράτεια μιᾶς νέας ὑπερεθνικῆς θρησκείας, ποὺ μποροῦσε νὰ ἀγκαλιάσει μὲ ἀγάπη τὸν Ἰουδαῖο καὶ τὸν Ἕλληνα καὶ νὰ διακηρύξει τὴν ἰσότητά τῶν δύο φύλων κάτω ἀπὸ τὴ φιλευσπλαχνία τοῦ κοινοῦ θεοῦ.

Ἡ πρόκλησι ἀπέναντι στὶς παραδεδομένες ἀξίες καὶ τὴν

4. Γιὰ τὸ θέμα τοῦ ἀττικισμοῦ καὶ τῶν ἐπακόλουθῶν τοῦ βλ. Browning, *Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα Μεσαιωνικὴ καὶ Νέα*, ὁ.π., σσ. 64-75. Βλ. καὶ Reynolds-Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, σσ. 62-65.

ἀρχαία θρησκεία ἦταν ἔντονη. Μπροστά στὴν ἑλληνική, ἑλληνική, σύλληψη τῶν πραγμάτων καὶ τοῦ θεοῦ ἡ νέα θρησκεία κήρυττε τὸ ὑπερφυσικὸ καὶ τὸ μάταιο τοῦ κόσμου τούτου μπροστά στὴ μεταθανάτια καταξίωση. Ἦταν μία θρησκεία ποὺ εὐκόλα δημιουργοῦσε φανατικούς ὁπαδούς, ἔτοιμους νὰ θυσιαστοῦν γιὰ τὴν πίστη τους καὶ ἐνίσχυε τὴν ἀλληλοβοήθεια τῶν φτωχῶν καὶ τῶν καταφρονεμένων. Τὸ ρωμαϊκὸ κράτος προσπάθησε νὰ χρησιμοποιήσει τοὺς χριστιανούς ὡς ἀποδομοπαίους τράγους στὶς ἀποτυχίες του καὶ προέβη κατ' ἐπανάληψη σὲ διωγμούς ἐναντίον τῶν ὁπαδῶν τῆς νέας θρησκείας. Οἱ διωγμοὶ ἀπέφεραν τὰ ἀντίθετα ἀποτελέσματα, ἀφοῦ δημιούργησαν ὄσιους καὶ μάρτυρες καὶ πρότυπα στοὺς πιστοὺς τοῦ ταπεινοῦ Ἰησοῦ. Τὸ ὁμαδικὸ πνεῦμα τῆς νέας θρησκείας κατέκτησε τὶς ρωμαϊκὲς λεγεῶνες καὶ οἱ ταλαιπωρημένοι στρατιῶτες φαίνεται ὅτι ἀσπάζτηκαν σὲ μεγάλους ἀριθμούς τὸν χριστιανισμό. Ἐπίσης σταδιακὰ ἄρχισαν νὰ ἐντάσσονται στὴ νέα θρησκεία καὶ μέλη τῆς ἀρχουσας τάξης, ὑψηλοὶ ἀξιωματοῦχοι καὶ οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων.

Ἡ συμφιλίωση τοῦ χριστιανισμοῦ μετὸν ἑλληνισμό

Ἡ ἀξιοποίηση τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τὸν μεγάλο Κωνσταντῖνο, ἡ σύγκληση τῆς πρώτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου καὶ ἡ μεταστροφή του στὸν χριστιανισμό στὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ἀποτέλεσαν ἀποφασιστικούς παράγοντες γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς νέας θρησκείας. Μάταια ὁ λόγιος Ἰουλιανὸς ἐπιχείρησε νὰ ἀναστείλει τὴν ὀριστικὴ ἐπιβολὴ τῆς. Ὁ λαὸς τῆς Ἀντιό-

χειας εκώφευσε στις προτροπές του και έσπευδε καθημερινά στην εκκλησία να ακούσει τους άπλους και τυποσφύδρους λόγους ενός νέου και επιδέξιου χειριστή του ελληνογενούς λόγου, του Ιωάννη Χρυσόστομου. Ο Χρυσόστομος, σε μία σειρά λαμπρών ομιλιών του κατάφερε να αποσπάσει από τον ιππόδρομο τα πλήθη της Αντιόχειας και να τα μεταφέρει στην εκκλησία για να ακούσουν και να κατανοήσουν το κήρυγμα του Ναζωραίου.⁵ Έτσι ο χριστιανισμός ενεδύθη το επίσημο ελληνογενές έθνος για την έργηγεία του ευαγγελίου και τη διατύπωση των θεολογικών δογμάτων. Την ίδια εποχή ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, που είχε μερρωθεί στην Αθήνα, έψαξε τους χριστιανούς εκείνους που απέριπταν εντελώς τα ειδωλολατρικά έργα.⁶ Λίγο αργότερα ο Μέγας Βασίλειος από την Καισάρεια της Καππαδοκίας, που σπούδασε επίσης στην Αθήνα, θα προθεῖ σε μία θεμελιώδη ομάδα (ἀριθ. 22) προς τους χριστιανούς νέους "ὅπως ἂν ἐξ ἐλληνογενῶν ὠφελούνητο λό-

5. Τις ομιλίες του Χρυσόστομου *ad populum Antiochenum habitae*, γνωστότερες ως *Αντιόχειες*, βλ. στην PG 49, στλ. 15-222. Για τη δράση του Ιουλιανού βλ. Polymnia Athanasiadi-Fowden, *Julian and Hellenism. An Intellectual Biography*, Oxford, 1981. Προς την ίδια κατεύθυνση, εργάστηκε πριν από τον Χρυσόστομο και τους άλλους πατέρες του 4ου αιώνα ο μεγάλος χριστιανός λόγιος και φιλόσοφος Κλήμης ο Αλεξανδρινός και ο Ωριγένης.

6. PG 36, στλ. 508B. «Ὅμοιαι δὲ πάντες ἀναμώσθησαν τῶν νόμων ἐχόντων παιδείαν τῶν πατρῴων ἡμεῶν ἀγαθῶν εἶνε τὸ πρῶτον οὗ τὰν τῆς μόνης τῆς εὐγενεστέρου καὶ ἡμετέρου. ἢ πάντες τὸ ἐν λόγῳ καμῆθη καὶ φιλόσοφον ἀπαίξουσιν, μόνης ἔχεται τῆς σωτηρίας καὶ τῶν καλῶν τῶν νομομένων ἀλλὰ καὶ τῆς ἔσθης. ἢ οὐ τοῖσι χριστιανῶν διακρίνομεθα ὡς ἐπιβουλήν καὶ στυλέρην καὶ Θεοῦ πύργῳ ἠάλλουσαν, κακῶς εὐλόγηται». Βλ. καὶ Γ. Π. Θεσηροπούλου, *Οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι καὶ ἡ κλασσικὴ παιδεία* (Πατριεργεῖες Λόγος, 30-1-1966), Ἰωάννινα 1967, σ. 8.

γων" και θα δώσει το στίγμα του λογίου ανθρώπου του μεσαιώνα, ο οποίος μελετά την αρχαία ελληνική γραμματεία επιλεκτικά και όπως τη μέλισσα αποσπᾶ τη γύρη από τα λουλούδια της πνευματικής παραγωγής των παγανιστών Έλλήνων. Η θέση αυτή του Μεγάλου Βασιλείου προσέφερε την ελληνική σοφία στο χριστιανικό ρωμαϊκό κράτος και λειτούργησε καθοριστικά στην επιλογή της διδακτέας ύλης στα σχολεία των μέσων χρόνων. "Ο,τι δὲν ἀντετίθετο στη χριστιανική θρησκεία μπορούσε να προσφερθεί στον χριστιανόπαιδα.⁷

Η εκπαίδευση

Ο χριστιανισμός, ο οποίος το 392 αναγνωρίστηκε ως η επίσημη κρατική θρησκεία, είχε ἔτσι συμφιλιωθεί με το ελληνικό πνεῦμα. Ο Όμηρος, ο Ησίοδος, ο Πίνδαρος, οι μεγάλοι τραγικοί ποιητές, ο Άριστοφάνης, ο Εὐκλείδης, ο Διόφαντος, ο Άρατος, ο Άριστόξενος θα διδάσκονται στα σχολεία και θα αποτελέσουν τον πνευματικό ἔξοπλισμό του μορφωμένου

7. Η ὁμιλία αὐτή του Μ. Βασιλείου σώθηκε σε πολλά χειρόγραφα και σχολιάστηκε και σε ειδικές μονογραφίες νεότερων μελετητῶν. Χρησιμοποιήσαμε τὴν πρόσφατη ἔκδοση ἀπὸ τὸν N.G. Wilson, *Saint Basil on Greek Literature*, London (Duckworth), 1975, ὅπου γίνεται λεπτολόγος σχολιασμός του κειμένου και ἀναφορά στα σημαντικότερα χειρόγραφα. Για μιὰ ἀυστηρότερη ἀντιμετώπιση του κειμένου αὐτοῦ βλ. P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, Paris, 1971, σσ. 44-45 (βλ. και τὴν ἑλλ. μτφρ. τῆς Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Ο πρώτος Βυζαντινός οὐμανισμός*, Ἀθήνα (MIET) 1981, σ. 47, στὸ ἔξῃς Lemerle, *Βυζαντινός οὐμανισμός*). Βλ. και W. Jaeger, *Early Christian and Greek Paideia*, Cambridge, Mass., 1961.

ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ τοῦ ὑψηλοῦ ἀξιωματοῦχοῦ στοῦ Βυζάντιο. Πέραν τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων μία ἄλλη ομάδα κειμένων θεωροῦνταν ὡς κείμενα μελέτης τὰ ὅποια ἀναζητοῦσαν καὶ χρησιμοποιοῦσαν οἱ πιὸ διακεκριμένοι λόγιοι. "Ὅσα κείμενα ἔμειναν ἐκτὸς διδασκαλίας, ὅπως ὀρισμένοι λυρικοὶ ποιητὲς ἢ κωμικοὶ ποιητὲς τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος, γιὰ παράδειγμα ἡ Σαπφὼ καὶ ὁ Μένανδρος, κινδύνευαν νὰ μὴ μελετοῦνται καὶ νὰ μὴν ἀντιγράφονται καὶ ἔτσι σώθηκαν ὡς τὴν ἀναγέννηση ἀπὸ τύχη ἢ μόνον ἀποσπασματικὰ μέσα ἀπὸ παπυρικὰ εὐρήματα. Ἐπιπλέον, ἓνας ἱκανὸς ἀριθμὸς ἐγχειριδίων θὰ καθιερωθοῦν σταδιακὰ καὶ θὰ συνοδεύουν τὴ διδασκαλία τῶν διαφόρων γνωστικῶν ἀντικειμένων. Ἔτσι γιὰ τὴ γραμματικὴ ἢ Τέχνη γραμματικὴ τοῦ Διονυσίου Θρακῆς (2ος αἰ. π.Χ.) καὶ ἀργότερα τὰ Προλεγόμενα καὶ Σχόλια στοὺς Κανόνες τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Γεωργίου Χοιροβοσκῶ (8ος αἰ. μ.Χ.),⁸ γιὰ τὴ ρητορικὴ τὰ Προγυμνάσματα τοῦ Ἀφθονίου καὶ τοῦ Ἐρμογένη καὶ ἡ Τέχνη ῥητορικὴ τοῦ τελευταίου ἀποτελέσαν βασικὰ βοηθήματα σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ μεσαίωνα.⁹

Ὁ αὐτοκράτορας ἀρχικὰ καὶ ἀργότερα καὶ ὁ πατριάρχης θὰ ἀναλάβουν τὸν ἔλεγχο τῆς ἀνώτερης ἐκπαίδευσης, θὰ ἰδρῦσουν σχολεῖα καὶ ἀνώτερα ἐκπαιδευτήρια ποὺ θὰ γίνουν τὰ

8. Γιὰ τὸν Διονύσιον Θράκα καὶ τὸν Γεώργιον Χοιροβοσκὸν βλ. H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τόμ. Β', Ἀθήνα, (ΜΙΕΤ), 1992, σσ. 376-79, ὅπου καὶ ἀναφορὰ στις ἐκδόσεις (στοῦ ἐξῆς Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*).

9. Γιὰ τὸν Ἀφθόνιον καὶ τὸν Ἐρμογένη βλ. γενικὰ Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τόμ. Α', Ἀθήνα, 1987, σσ. 138 κ.έ.

φυτώρια μόρφωσης τῶν ὑψηλῶν ἀξιωματῶν τοῦ κράτους καὶ τῆς ἐκκλησίας. Σ' αὐτὰ τὰ σχολεῖα μεγάλη φροντίδα δινόταν πάντοτε στὴ διδασκαλία τῆς ρητορικῆς καὶ τῆς μίμησης τῆς ἀττικῆς διαλέκτου.

Σταθμὸ στὴ λειτουργία τῶν ἀνωτέρων ἐκπαιδευτηρίων στὴν πρωτεύουσα ἀπέτελεσε ἡ ἰδρυση τοῦ 'Πανδιδακτηρίου' τὸν Φεβρουάριο τοῦ 425 ἀπὸ τὸν Θεοδοσίω Β'.¹⁰ Ἀπὸ τότε ἀρχίζει ἡ πνευματικὴ ἄμιλλα τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ τὰ κέντρα παιδείας τοῦ ἀρχαίου κόσμου, στὴν ἑλληνιστικὴ Ἀνατολή καὶ στὴν Ἀθήνα, ὅπου ἐξακολουθοῦσε νὰ λειτουργεῖ ἡ Νεοπλατωνικὴ Σχολή.

Μεγάλῃ ὑπῆρξε καὶ ἡ φροντίδα τῶν αὐτοκρατόρων γιὰ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς βιβλιοθήκης μὲ κείμενα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, ἰδιαίτερα τοῦ Κωνσταντίου Β' (337-361), τοῦ Ἰουλιανοῦ (361-363) καὶ προπάντων τοῦ Θεοδοσίου Β' (408-450), πὺ διακρίθηκε καὶ ὡς καλλιγράφος.¹¹

Ἡ υἱοθέτηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς δὲν ἐσήμαινε καὶ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἑλληνικῆς σκέψης καὶ φιλοσοφίας. Γιὰ μακρὸ χρονικὸ διάστημα οἱ καθηγητὲς τῆς φιλοσοφίας συνέχιζαν νὰ εἶναι ὀπαδοὶ τῆς ἀρχαίας θρησκείας.

10. Θεοδ. Κώδ. XIV. 9.3 (= Ἰουστ. Κώδ. 11.19.1). Βλ. καὶ Lemerle, *Βυζαντινὸς οὐμανισμὸς*, σσ. 62-64. F. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, Leipzig-Berlin, 1926, σσ. 1-3.

11. Βλ. Lemerle, *Βυζαντινὸς οὐμανισμὸς*, σσ. 53-62. Κ.Α. Μανάφη, *Αἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθήκαι. Αὐτοκρατορικαὶ καὶ Πατριαρχικαὶ καὶ περὶ τῶν ἐν αὐταῖς χειρογράφων μέχρι τῆς ἀλώσεως (1453)*, Ἐν Ἀθήναις, 1972, σσ. 22-29.

Ἀκόμη καὶ τὸ ὄνομα 'Ἕλληγ' ταυτίστηκε μὲ τὴν εἰδωλολατρεία καὶ δὲν χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς ἑλληγόφωνους χριστιανούς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἀντ' αὐτοῦ χρησιμοποιήσαν τὸ ὄνομα 'ῥωμαῖος' ποὺ ταίριαζε περισσότερο στὶς ἐπιδιώξεις τῆς οἰκουμενικότητος καὶ τῆς συνέχειας τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.¹² Ὁ ἐκχριστιανισμὸς τοῦ ἑλληνισμοῦ ἢ μᾶλλον ὁ ἐξελληνισμὸς τοῦ χριστιανισμοῦ θὰ εἶναι μία μακρὰ διαδικασία μὲ ἀμοιβαῖες ὑποχωρήσεις. Τὸ προσωρινὸ κλείσιμο τῆς 'Φιλοσοφικῆς Σχολῆς' τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ τὸ 529,¹³ ἡ ἀπώλεια τῆς ἑλληνιστικῆς Ἀνατολῆς ὑπὲρ τῶν Ἀράβων τὸν 7ο αἰῶνα καὶ ἡ ταυτόχρονη παρακμὴ τῶν πόλεων θὰ ὀδηγήσουν στὴ διακοπὴ τῆς μακρᾶς παράδοσης καὶ θὰ ἐπιφέρουν ὀριστικὰ τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Τὸ νέο ἀμάλγαμα ποὺ δημιουργήθηκε θὰ ἀκμάσει γιὰ πολλοὺς αἰῶνες στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἐδρεύει ὁ 'ἐλέω θεοῦ' χριστιανὸς αὐτοκράτορας καὶ λειτουργεῖ στὴν Ἀγία Σοφία ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης. Τὸ ὀριστικὸ κλείσιμο

12. Γιά τὴ γρήγτ, τῶν ὀνομάτων ἑλληγ καὶ ῥωμαῖος βλ. Δ.Α. Ζακλθηνῶ. Βυζαντινὴ Ἱστορία (324-1071), 6' ἐκδ., Ἐν Ἀθήναις, 1977, σσ. 13-16.

13. Βλ. Μολάλας (ἐκδ. L. Dindorf, CSHB), XVIII, σσ. 449-51. Ἀγαθίας (ἐκδ. R. Keydel, CFHB), § 23, σ. 70 κ. ἐ. Ἰουστινιάνειος Κώδ. I, 5, 18, § 4 καὶ I, 11, 10, 2; Πρβλ. καὶ τὴν ἐκτενὴ ἀναφορὰ πρὸς τὸ θέμα ἀπὸ τὸν Lemerle, Βυζαντινὸς οὐμανισμὸς, σσ. 66-68. Ἀμφισβήτηση τοῦ ὀριστικοῦ κλεισίματος τῆς Νεοπλατωνικῆς Σχολῆς, καθὼς καὶ γιὰ τὴν τύχη τῶν καθηγητῶν τῆς βλ. τοῦ Ε. Χρυσοῦ, Πανεπιστημιακὴ ζωὴ στὰ περιφερειακὰ ἀνώτατα ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα τὸν ἕκτο αἰῶνα. (Λόγος Πανηγυρικὸς, 30-1-1985), Ἰωάννινα, 1986, σσ. 11-16. Βλ. ἐπίσης N.G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, London, 1983, σσ. 37-38 (στὸ ἐξῆς Wilson, *Scholars of Byzantium*).

των σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἡ παρὰ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηκῶν θὰ μετατρέψει τὴν πρωτεύουσα στή μνημειακὴ κτίστω τῆς συνέχειας τῆς ἐλλητικῆς παιδείας σὲ ἰκώτερο επίπεδο. Στις βιβλιοθήκες τῆς Κωνσταντινουπόλεως θὰ συγκεντρωθῶν τὰ κείμενα τῆς ἐλλητικῆς ἀρχαιότητος καὶ ἐκεῖ θὰ συντρέψαι ἡ ἰκώτερο, ἐκπαιδευτο, κυρίως μὲ τὴ φρονιὰ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτογράφου.

Τὰ ὕλαι γραφῆς

Ἡ διατήρησις τῶν κειμένων τῆς ἀρχαιότητος εἶναι συνισταμένη μὲ τὰ ὕλαι γραφῆς καὶ ἀνάμει μὲ αὐτὴ τὴν ἴδια τὴ γραφῆ. Στὴν ἀρχαιότητα βασικὸ ὕλαι γραφῆς ἦσαν ὁ πάπυρος ποῦ κατασκευάζετο ἀπὸ τὸ ἡμῶντος φυτὸ τὸ ὅπου φέροντο ἄριστο στὴν κοιλάδα τοῦ Νείλου. Τὸ γεγονός αὐτὸ εἶναι ἄσχετο μὲ τὴ δειμιουργία ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο Β' τοῦ Μουσείου καὶ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀλεξανδρείας. Ἐσωτερικὲς ἰκώδεις λαρίδες τοῦ στελέχους τοῦ παπύρου τοποθετοῦνταν ὀριζοντίως καὶ καθέτως καὶ ἀπὸ συμπιέζονταν ἐκώνονταν ἀόλυτα μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς κοιλδοτικῆς ὀσίας ποῦ ἔβγανε ἀπὸ τὴς γλωφῆς ἴνες τοῦ φυτοῦ καὶ μετὰ ἀπὸ ἀποξήρανσι καὶ ἄλλοι ἐπεξεργασία γίνονταν λείες καὶ δειμιουργοῦσται φύλλα. Τὰ φύλλα συγκολλοῦνταν μεταξύ τους καὶ σχηματίζον ἓνα τυλιγμένο πάπυρο, τὸν κώλυρο. Ἡ μία πλευρὰ τοῦ παπύρου αὐτὴ μὲ τὴς ὀριζόντιες ἴνες - ὑποδεχόταν τὴ γραφῆ. Ὁ πάπυρος παρουσίαζε πρακτικὰ μειονεκτήματα στὴν ἀνάγκωσι τοῦ κειμένου, ἀπὸ ἐπρεπε νὰ ξετυλίγεται καὶ μὲ τὰ δύο χέρια γιὰ

νά διαβαστεί και φθειρόταν εύκολα. Ἀκόμη δὲν μπορούσε νά συμπεριλάβει ἓνα μεγάλο ἔργο, ἀφοῦ ὁ πιὸ μέγας πάπυρος πού μᾶς σώθηκε δὲν ξεπερνᾶ τὰ 6½ μέτρα.¹⁴ Ἔτσι, ὅταν οἱ Πτολεμαῖοι, πού μονοπωλοῦσαν τὸ ἐμπόριο χαρτιοῦ, ἀπαγόρευσαν γιὰ κάποιο διάστημα τὴν ἐξαγωγή του, στὸ βασίλειο τῆς Περγᾶμου χρησιμοποιοῦντο ὡς ἐναλλακτικὴ λύση γραφοικῆς ὕλης τὸ δέρμα ζώου, ἡ περγαμηνή.¹⁵ Τὸ νέο ὕλικό ἦταν

14. Γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ χρήση τοῦ πάπυρου βλ. E. Mioni, *Introduzione alla Paleografia Greca*, Padova, 1973 (ἔλλ. μτφρ. μὲ προσθήκες ἀπὸ τὸν Ν. Μ. Παναγιωτάκη, *Εἰσαγωγή στὴν ἑλληνικὴ Παλαιογραφία*, Ἀθήνα (ΜΙΕΤ), 6' ἔκδ. 1979, σσ. 28-32, στὸ ἔξῃς Mioni, *Εἰσαγωγή στὴν ἑλληνικὴ Παλαιογραφία*). Βλ. ἐπίσης Reynolds-Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, σσ. 16-19. Γιὰ τὰ ὕλικά γραφῆς γενικᾶ βλ. R. Devreesse, *Introduction à l'étude des manuscrits grecs*, Paris, 1954, σσ. 6-18. B. A. Van Groningen, *Traité d'histoire et de critique des textes grecs*, Amsterdam, 1963 (ἔλλ. μτφρ. Ὁ. Λαμπρόδη, *Πραγματεῖα περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς κριτικῆς τῶν ἑλληνικῶν κειμένων*, (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν), Ἀθήνα, 1980, σσ. 14-15). Ἐπίσης G. Jäger, *Einführung in die Klassische Philologie*, München, 2¹⁹⁸⁰ (ἔλλ. μτφρ. Δαν. Ι. Ἰακώβ-Μύττ. Πηλιόπουλος, Ἀθήνα, 1987, σσ. 33-36). H. Blanck, *Das Buch in der Antike*, München, 1992 (ἔλλ. μτφρ. Δ. Γ. Γεωργηλασίδης καὶ Μ. Pfreimter, *Τὸ βιβλίον στὴν ἀρχαιότητα*, Ἀθήνα, 1994, σσ. 74-83).

15. Σήμερα ἡ πρόωπη, ἀπὸ τὴν ἱστορία πού τοποθετεῖται στὰ χρόνια τοῦ βασιλεῦς Πτολεμαίου τοῦ Ἐπιφανοῦς (ca. 205-ca. 181 π.Χ.) καὶ τοῦ βασιλεῦς τῆς Περγᾶμου Εὐμένη Β' (197-159 π.Χ.), ἰδρυτῆ τῆς Βιβλιοθήκῆς τῆς Περγᾶμου, θεωρεῖται πλάσμα τῆς φαντασίας. Ἡ ὄνομασία τῆς περγαμηνῆς πιθανόν νά μᾶς ὁδηγεῖ στὸν γῶφο τῆς ἐπικύρσις ἢ τῆς εὐρείας χρήσις τῆς. Ἡ περγαμηνή, πού παλαιότερα ὀνομαζόταν ὀσφέρα, ἀναφέρεται ἴδι, ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο, (V, 58), ἡ εἰσαγωγή, ὅμως τοῦ κώδικα τοποθετεῖται ἀνάμεσα στὸν 2ο καὶ 4ο αἰῶνα μ.Χ. Τὸ νέο ὕλικό χρησιμοποιήθηκε ἀρχικᾶ σχεδόν ἀποκλειστικᾶ ἀπὸ τοὺς χριστιανικοὺς συγγραφεῖς. Βλ. καὶ Reynolds-Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, σσ. 51-53. H. Blanck, *Τὸ βιβλίον στὴν ἀρχαιότητα*, Ἀθήνα, 1994, ὁ.π., σσ. 83-85.

μία επανάσταση που οδήγησε στη δημιουργία του κώδικα, δηλαδή του βιβλίου όπως το ξέρουμε ως τις μέρες μας. Η περγαμηνή είναι ανθεκτικότερη και μπορεί να γραφτεί και στις δύο όψεις, είναι εύκολη στη χρήση και μπορεί να χωρέσει πολύ έκτενη κείμενα. Η μεταγραφή των κειμένων στους κώδικες πρέπει να συντελέστηκε σταδιακά ήδη στην ύστερη αρχαιότητα, παρόλο που πάπυροι εξακολουθούν να υπάρχουν παράλληλα ως την πτώση της Αιγύπτου, το 641, και αργότερα ως τον 10ο αιώνα. Η υιοθέτηση της περγαμηνής και του κώδικα, που σε μία επιμελημένη βιβλιοθήκη μπορεί να διατηρηθεί για μακρό χρόνο, συντέλεσε στη διάσωση των αρχαίων κειμένων στους δύσκολους χρόνους της αραβικής επίθεσης, της εικονομαχίας και της στρατιωτικοποίησης του Βυζαντίου. Προς τα τέλη του ογδόου αιώνα θα φτάσει στο Βυζάντιο ένα νέο υλικό, το χαρτί, που επινοήθηκε πρώτα στην Κίνα και από εκεί το μονοπώλιό του διέρρευσε στους Άραβες. Αυτό το ανατολικό χαρτί θα μειώσει κατά πολύ το κόστος των βιβλίων, θα γενικευτεί όμως πολύ αργότερα, μετά το 1200, παρόλο που χαρτώα έγγραφα και λιγιστά χειρόγραφα με ελληνικά κείμενα έχουμε ήδη από τις αρχές του 9ου αιώνα.¹⁶

16. Για την εισαγωγή του χαρτιού ως γραφικής ύλης βλ. Mioni, *Εισαγωγή στην ελληνική Παλαιογραφία*, σσ. 37-42. Reynolds-Wilson, *Αντιγραφείς και φιλόλογοι*, σ. 78. Για τα αρχαιότερα ελληνικά χειρόγραφα σε χαρτί βλ. τις πρωτοπύρες μελέτες του J. Irigoin, "Les premiers manuscrits grecs écrits sur papier et le problème du bombycin", *Scriptorium* 4 (1950), 194-204. Του ίδιου, "Les débuts de l'emploi du papier à Byzance" *BZ* 46 (1953), 314-319. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 63-65.

Ἡ μικρογράμματη ἑλληνικὴ γραφὴ

Μεγαλύτερη ὅμως ἦταν ἡ ἐπανάστασις πού συντελέστηκε στὴ γραφὴ. Γύρω στὸ 800 εἰσάγεται καὶ γενικεύεται ἡ χρῆσις τῆς μικρογράμματης¹⁷ ἑλληνικῆς γραφῆς σὲ ἀντικατάστασι τῆς μεγαλογράμματης¹⁸ ἡ ὁποία ἦταν σὲ χρῆσις ὡς τότε. Μὲ τὴν υἱοθέτησι τῆς νέας γραφῆς, πού μερικοὶ τῆ θεωροῦν ἰσάξια μὲ τὴν ἀνακάλυψι τῆς τυπογραφίας, ἐπιτυγχάνεται μίᾳ ταχύτητι στὴν ἀντιγραφὴ τῶν χειρογράφων, ἐξοικονομεῖται μέγας χῶρος κι ἔτσι τὸ κόστος τῶν βιβλίων μειώνεται αἰσθητᾶ. Τὸ πρῶτο χρονολογημένο ἑλληνικὸ χειρόγραφο πού ἔχουμε στὴ μικρογράμματη γραφὴ εἶναι τοῦ 835 καὶ γράφτηκε ἀπὸ τὸν Νικόλαο, μοναχὸ τῆς μονῆς Στουδίου στὴν Κωνσταντινούπολι.¹⁹ Πρόκειται γιὰ τὸ τετραευαγγέλιο

17. Γιὰ τὴ μικρογράμματη ἑλληνικὴ γραφὴ βλ. γενικὰ Mioni, *Εἰσαγωγή στὴν ἑλληνικὴ Παλαιογραφία*, σσ. 77-92. E. Follieri, "La minuscola libraria dei secoli IX e X", *La Paléographie grecque et byzantine*, Paris, 1977, σσ. 139-165. Lemerle, *Βυζαντινὸς οὐμανισμὸς*, σσ. 102-114. Reynolds-Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, σσ. 78-80. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 65-68.

18. Γιὰ τὴ μεγαλογράμματη γραφὴ βλ. Mioni, *Εἰσαγωγή στὴν ἑλληνικὴ Παλαιογραφία*, σσ. 63-75. Ὑποδείγματα μεγαλογράμματης γραφῆς σὲ πάπυρο καὶ περιγραμμὴ βλ. στὸ ἔργον τῶν G. Cavallo and H. Maehler, *Greek Bookhands of the Early Byzantine Period, A.D. 300-800*, University of London, Institute of Classical Studies (Bulletin Supplement, 47), London, 1980. Βλ. ἐπίσης W.H.P. Hatch, *The Principal Uncial Manuscripts of the New Testament*, Chicago 1939. E. Turner, *The Typology of the Early Codex*, Philadelphia, 1977. G. Cavallo, "Funzione e strutture della maiuscola Greca tra i secoli VIII-XI", *La Paléographie grecque et byzantine*, Paris, 1977, σσ. 95-137.

19. Γιὰ τὸ βιβλιογραφικὸ ἔργαστήριον τῆς μονῆς Στουδίου βλ. τὴ μονογραφία τοῦ Ν. Ξ. Ἐλεόπουλου, *Ἡ βιβλιοθήκη καὶ τὸ βιβλιογραφικὸν ἔργαστήριον τῆς Μονῆς τῶν Στουδίου*, Ἀθήνα, 1967.

του Uspenskij (Leninopol. Gr. 219), τὸ ὅποιο ἄρπαξε ἀπὸ τὸ Σινᾶ ὁ Uspenskij τὸν περασμένο αἰώνα. Στὴν καλλιγραφία αὐτοῦ τοῦ εὐαγγελίου ἀποδίδονται καὶ ἄλλα δύο χειρόγραφα, τὰ ὅποια σήμερα βρίσκονται στὸ Παρίσι (Coislin 269 καὶ Gr. 494). Αὐτὸς ὁ Κρητικῆς καταγωγῆς μοναχὸς εἶναι ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους γραφεῖς ποὺ ἀργότερα ἀγιοποιήθηκαν, κυρίως λόγω τῶν ἀγώνων του ὑπὲρ τῶν εἰκόνων παρὰ γιὰ τὴν ἐπίδοσή του στὴν καλλιγραφία.²⁰ Ἡ γραφὴ τοῦ Νικολάου εἶναι ὠριμὴ καὶ οἱ σύγχρονοι μελετητὲς ἔχουν ἐντοπίσει μερικὰ ἀχρονολόγητα χειρόγραφα ἄλλων γραφέων ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ 835.

Ἡ εἰσαγωγή τῆς νέας γραφῆς ποὺ μερικοὶ τῆ συνδέουν μὲ τὴ μονὴ Στουδίου στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου λειτουργοῦσε ἓνα καλὰ ὀργανωμένο βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον, πρέπει νὰ ἰδωθεῖ καὶ σὲ σχέση μὲ τὴ μεγαλύτερη ζήτηση γιὰ βιβλία καὶ τὴν κίνησιν τῶν ἰδεῶν. Εἶναι ἡ ἀπαρχὴ μιᾶς ἐποχῆς

20. BHG³, no. 1365, PG 105, σπ. 863-925. Γιὰ τὸν γραφεὰ αὐτὸ βλ. M. Vogel-V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig, 1909, σ. 357. E. Gamillscheg-D. Harlfinger-H. Hunger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, 2. *Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs*, Wien, 1989, no. 439e. Τὸ γρ Coislin 269 περιέχει τὶς ἐπιστολὰς τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη καὶ τὸν Νικόλαο ἀποδίδονται τὰ φύλλα 98-286. Πβλ. R. Devreesse, *Bibliothèque Nationale, Catalogue des manuscrits grecs*, II. *Le fonds Coislin*, Paris, 1945, σσ. 248-49. Βλ. ἐπίσης F.-J. Leroy, "Un nouveau manuscrit de Nicolas Stoudite: Le Parisinus Graecus 494", *La Paléographie grecque et byzantine*, Paris, 1977, σσ. 181-190. Mioni, *Εἰσαγωγή στὴν ἑλληνικὴ Παλαιογραφία*, σ. 84 (πίν. XI). Reynolds-Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, σ. 77. R. Barbour, *Greek Literary Hands, A.D. 400-1600*, Oxford, 1981, σ. 4 καὶ πίν. 12-13. Lemerle, *Βυζαντινὸς οὐμανισμὸς*, σσ. 73, 104, 107, 114.

μέ έντονες πνευματικές ανάζητήσεις πού θα κορυφωθοῦν μετὰ τή νίκη κατὰ τῶν εἰκονομάχων τὸ 843. Σ' αὐτή τή γραφή, ἡ ὁποία υἰοθετοῦσε τοὺς τόνους, τὸν χωρισμὸ τῶν λέξεων καὶ τή στίξη, θὰ μεταγραφοῦν τὰ κείμενα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις στὶς πηγές γιὰ μαζικὴ μεταγραφή, μεταχαρακτηρισμὸ, τῶν κειμένων ἀπὸ τὸν ἕναν τύπο γραφῆς στὸν ἄλλο καὶ ἡ ἔρευνα τῶν ἐπὶ μέρους κειμένων δὲν ἔχει προχωρήσει ἀκόμη ἀρκετά. Πρόβλημα ἐπίσης ἀποτελεῖ τὸ ἂν ἔγινε ἡ μεταγραφή ἑνὸς ἀρχετύπου καὶ ἀπὸ αὐτὸ ἐτοιμάστηκαν ἄλλα ἀντίγραφα στὴ νέα γραφή. Γιὰ ὁρισμένα κλασικὰ κείμενα ὑποστηρίχθηκε ὅτι ἔγινε μεταχαρακτηρισμὸς περισσότερων τοῦ ἑνὸς χειρογράφων, τὰ ὁποῖα καὶ ἐμφανίζουν μικρὲς διαφορὲς στὸ κείμενό τους. Εἶναι προφανὲς ὅτι πρῶτα ἀντιγράφηκαν στὴ μικρογράμματη γραφή κείμενα πού χρησιμοποιούνταν στὴν ἐκπαίδευση. Ἀκόμη εἶναι πιθανὸ ὅτι κείμενα μεταγράφηκαν στὴν νέα γραφή καὶ μακριὰ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Πάντως, τὰ κείμενα πού μεταγράφηκαν τὸν 9ο καὶ 10ο αἰῶνα, μὲ ἐξάιρεση τὰ ἀποσπάσματα τῶν παπύρων, ἀποτελοῦν στὶς περισσότερες περιπτώσεις τὰ ἀρχαιότερα καὶ σημαντικότερα χειρόγραφα πού μᾶς διασώζουν τὰ ἀρχαῖα κείμενα. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἀρχίζει μίᾱ νέα ἐποχή.²¹

Ὁ ἕνατος αἰῶνας

Μετὰ τὴ δίκη τῆς εἰκονομαχίας, ἡ ὁποία συγκλόνισε τὸ

21. Βλ. καὶ Reynolds-Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, σσ. 78-80.

Βυζάντιο για πάνω από ένα αιώνα, τὸ εἰκονικὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα ἐπιβλήθηκε τελικὰ καὶ καθοριστικὰ στὴν ἀνεικονικὴ ἀντίληψη τῆς ἀνατολῆς. Τὸ Βυζάντιο ἀνανεωμένο καὶ πνευματικὰ ἰσχυρὸ ἐπρόκειτο νὰ φτάσει στὸ ἀπόγειο τῆς ἀκμῆς του στοὺς ἐπόμενους δύο αἰῶνες. Εἶναι ἐποχὴ μεγάλῃς πνευματικῆς ἀκμῆς καὶ στὴν πρωτεύουσα ἐπανιδρύθηκε μίᾳ ἀνώτερη σχολὴ στὴ Μαγναύρα ἀπὸ τὸν καίσαρα Βάρδα, γύρω στὸ 855. Ἐκεῖ δίδαξε μὲ ἐπιτυχία τὴ φιλοσοφία ὁ Λέων ὁ Μαθηματικὸς ἢ Φιλόσοφος, ποὺ διηύθυνε καὶ τὴ σχολή, ὁ Θεόδωρος τὴ γεωμετρία, ὁ Θεοδῆγιος τὴν ἀστρονομία καὶ ὁ Κομητᾶς τὴ γραμματικὴ. Οἱ πηγές μιλοῦν γιὰ τὴ μακρὰ παρακμὴ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν στὰ χρόνια τῶν εἰκονομάχων αὐτοκρατόρων. Ἐξάλλου ὁ ἴδιος ὁ Λέων ὁ Μαθηματικὸς χρειάστηκε νὰ καταφύγει στὴν Ἄνδρο, ὅπου παρακολούθησε σ' ἓνα ἄγνωστο δάσκαλο ρητορικὴ, φιλοσοφία καὶ ἀριθμητικὴ καὶ στὴ συνέχεια ἀναδίφησε σὲ μοναστηριακὲς βιβλιοθήκες ὅπου ἀνακάλυψε πολὺτιμα χειρόγραφα καὶ ἐπεξέτεινε τὶς γνώσεις του. Ὁ Λέων ἦταν ὁ κτήτωρ τοῦ ἀρχαιότερου σωζομένου χειρογράφου τοῦ Πτολεμαίου σὲ μικρογράμματη γραφὴ (Vatic. Gr. 1594), ἐνῶ ἀπὸ ἐπιγράμματα στὴν Παλατινὴ Ἀνθολογία ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερα χειρόγραφα, πληροφοροῦμαστε γιὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος (Vatic. Gr. 1), τοῦ Ἀπολλωνίου Περγαίου, τοῦ Θεώνος Ἀλεξανδρέως, τοῦ Εὐκλείδη καὶ ἄλλα ποὺ ἦταν στὴν βιβλιοθήκη του.²² Ὁ συνεργάτης του

22. Γιὰ τὴ Σχολὴ τῆς Μαγναύρας καὶ τοὺς ἐκεῖ δασκάλους καὶ γιὰ τὴ δράση τοῦ

Κουρητῆς φαίνεται ὅτι ἦταν ὑπεύθυνος γὰρ τῆ μεταγραφῆ, στή μικρογράμματι καὶ ἔκδοσι, τοῦ Ὁμήρου, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν τρία ἐπιγράμματα (XV 36-38) στήν Παλατινή Ἀνθολογία.²³

Ὁ Φώτιος

Ἡ μορφή ὅμως πού δεσπόζει στόν 9ο αἰώνα εἶναι ὁ Φώτιος. Καταγόταν ἀπό εὐγενή οἰκογένεια τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὅπου καὶ γεννήθηκε γύρω στό 810. Μορφώθηκε στήν πρωτεύουσα αἱ δὲ γονεῖς καὶ συγγενεῖς του διώχθηκαν στήν ὕστερη φάση τῆς εἰκονομαχίας. Στή συνέχεια εἰσῆλθε στήν κρατική ὑπαιτιλία καὶ ἀνῆλθε στό ὑψηλό ἀξίωμα τοῦ πρωτοσηκρήτι. Στό πατριαρχικό ἀξίωμα ἀναδείχθηκε τὸ 857

Λέοντος Μαθηματιῶν βλ. τὴ λεπτομέρεια ἀνάπτυξ. τῶ Lemerle. *Βυζαντινὸς οὐμανισμός*, σσ. 129-153. Βλ. ἐπίσης P. Speck. *Die kaiserliche Universität von Konstantinopel*, München, 1974, σσ. 1-13. πρὸ διατριβῆ ἐπιφυλάξεις γὰρ τὴ Θεοσεβέτησι τῆς Σχολῆς τῆς Μαρμαρίας. Βλ. ἐπίσης, Hunger. *Βυζαντινὴ Ἀγωγή* τόμ. Α', σσ. 60, 369. Reynolds-Wilson. *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλολόγοι* σσ. 76-77, 80. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 79-84.

23. Γὰρ τὴν ἔκδοσι τοῦ Ὁμήρου πρὸ τοῦ Κουρητῆ βλ. Lemerle. *Βυζαντινὸς οὐμανισμός*, σσ. 145-46. Τὸ ἐπιῆρημα XV 38 εἶναι ἀκριβῶς κατασκευαστὸν γὰρ τὴ μεταγραφῆ, στή μικρογράμματι γραφῆ:

Εὐρών Κουρητῆς τῆς Ὁμηρείου βιβλίου
 ἐστραμένως τε κινδυνῶς ἐστραμένως.
 σῆλας δεσπόμενα πάντα ἐνέχουκ.
 τὴν σαρῆαν βύβλας μὲν ὡς ἀχρηστῆαν.
 γράβλας δ' ἐκατοντάχιστα τὴν εἰρηστῆαν. Ὡ
 ἐντεθεν αἱ γράβλας οὐκ ἐστραμένως
 μαθητιῶσιν, ὡς ἔοικε μεταθῆναι.

και από τη θέση αυτή πρωτοστάτησε στο ιεραποστολικό έργο και στον έγκριστιανισμό των Βουλγάρων το 863. Απομακρύνθηκε από τον πατριαρχικό θρόνο το 867, αλλά επανήλθε το 877 για να εκδιωχθεί εκ νέου από τον μαθητή του Λέοντα Στ' το 886 και να πεθάνει στην εξορία γύρω στο 893.²⁴ Πνεύμα ζωηρό και έρευνητικό ο Φώτιος στην έφηβική του ηλικία συνέταξε ένα λεξικό, ένα πλήρες χειρόγραφο του οποίου βρέθηκε το 1959 στη μονή της Ζάβορδας στη Δυτική Μακεδονία από τον αείμνηστο Λίνο Πολίτη και αναμένουμε τώρα την πλήρη έκδοσή του.²⁵

Έδω όμως μάς ενδιαφέρει ένα μοναδικό έργο του λογοτεχνικής κριτικής, ή *Βιβλιοθήκη* ή *Μυριόβιβλος* του Φωτίου.²⁶

24. Για την προσωπικότητα του Φωτίου βλ. γενικά Lemerle, *Βυζαντινός ούμανισμός*, σσ. 154-61, όπου και άλλη βιβλιογραφία. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 89-90.

25. Για το Λεξικό του Φωτίου βλ. Κ. Τσαντσάνογλου, *Το Λεξικό του Φωτίου. Χρονολόγηση, Χειρόγραφο παράδοση* (Ελληνικά Παράρτημα, 17), Θεσσαλονίκη, 1967. Βλ. Α. Πολίτης, "Die Handschriftensammlung des Klosters Zavorda und die neuaufgefundene Photios-Handschrift", *Philologus* 105 (1961), 136-144. Lemerle, *Βυζαντινός ούμανισμός*, σσ. 161-65. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 90-93.

26. Photius: *Bibliothèque*, ed. R. Henry, 8 vols., Paris, 1957-1977. Από την πλούσια βιβλιογραφία για τη *Βιβλιοθήκη* του Φωτίου δίνουμε ένδεικτικά τα πιο πρόσφατα έργα. K. Ziegler, *RE* στο λήμμα "Photios", στ. 684-727. C. Mango, "The Availability of Books in the Byzantine Empire, A.D. 750-850", *Byzantine Books and Bookmen, A Dumbarton Oaks Colloquium*, Dumbarton Oaks, 1975, σσ. 37-43. N.G. Wilson, "The composition of Photius' *Bibliotheca*", *GRBS* 9 (1968), 451-55. S. Impellizzeri, "L'umanesimo bizantino del IX secolo e la genesi della 'Biblioteca' di Fozio", *Studi in onore di Gabriele Pepe*, Università di Padova, 1969, σσ. 211-66. Lemerle, *Βυζαντινός ούμανισμός*, σσ. 165-74.

Σύμφωνα με τις πιο πρόσφατες μελέτες τὸ ἔργο αὐτὸ γράφτηκε τὸ 838 ἢ τὸ ἀργότερο τὸ 845, λίγο προτοῦ ὁ Φώτιος ἀναχωρήσει γιὰ μιὰ πρεσβεία στοὺς Ἄραβες. Ὁ προνοητικὸς λόγιος κατέγραψε μὲ τὴ βοήθεια ἀντιγραφέα 279 περιλήψεις ἢ ὑποθέσεις ἔργων τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ καὶ χριστιανοὺς συγγραφεῖς ὡς τὸν 9ο αἰώνα, πού κατὰ καιροὺς μελέτησε καὶ εἴτε κράτησε σημειώσεις ἢ ἀπὸ μνήμης ἀπέδωσε τὸ περιεχόμενον τῶν ἔργων τους. Τὸ ὕλικὸ αὐτὸ τὸ ἀπέστειλε ἢ καλύτερα τὸ ἐμπιστεύθηκε στὸν ἀδελφὸ του Ταράσιο πρὶν ἀναχωρήσει γιὰ τὴν πρεσβεία. Δυστυχῶς δὲν σώθηκε τὸ ἀρχέτυπο αὐτὸ χειρόγραφο καὶ δύο ἀπὸ τοὺς ἀρχαιότερους καὶ σημαντικότερους κώδικες πού τὸ διασώζουν, τοῦ 10ου καὶ 12ου αἰώνα (Marc. Gr. 450 καὶ 451 ἀντίστοιχα), βρίσκονται σήμερον στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἁγίου Μάρκου στὴ Βενετία. Παρόλο πού σὲ ἀριθμὸ τὰ χριστιανικὰ ἔργα ἐμφανίζονται περισσότερα (158) σὲ ἕκτασιν καλύπτουν μόνον τὸ 43%, ἐνῶ τὰ κοσμικὰ (122) τὸ 57% τοῦ συνόλου τῆς Βιβλιοθήκης. Ἔργα πού ἦσαν πασίγνωστα λόγῳ τῆς χρήσης τους ὡς σχολικῶν ἐγχειριδίων στὴν ἐγκύκλιον παιδεία δὲν περιλήφθησαν. Ἔτσι ἀπὸ τῆς Βιβλιοθήκης ἀπουσιάζουν ἐντελῶς τὰ θύραθεν ποιητικὰ ἔργα. Στὰ κοσμικὰ κείμενα περιλαμβάνονται ὅμως ἀρκετὰ ἱστορικὰ καὶ ρητορικὰ ἔργα, λεξικά τῆς ἀττικῆς διαλέκτου, μυθιστορήματα, καθὼς καὶ λίγα φιλοσοφικὰ καὶ ἰατρικὰ κεί-

W.T. Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca of Photius*, (DOS, XVIII), Dumbarton Oaks, 1980. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 93-111.

μενα. Το μοναδικό αυτό έργο είναι πολύτιμο για την ιστορία των κειμένων για ένα πολύ σοβαρό λόγο. Από τα 279 έργα που μελέτησε και μᾶς έτοιμάσε σύντομες ή έκτενέστερες σημειώσεις και άσκησε φιλολογική κριτική στους συγγραφείς τους 211 δὲν σώζονται στη μορφή που μᾶς τὰ παραδίδει ο Φώτιος. Συγκεκριμένα 110 έχουν χαθεί όριστικά, 51 σώθηκαν αποσπασματικά και άλλα 27 έχασαν κάποιο τμήμα τους, ενώ 13 σώζονται σε λατινικές, κοπτικές ή σλαβονικές μεταφράσεις. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Φώτιος μελέτησε σπάνιους συγγραφείς και πολλούς ιστορικούς της αυτοκρατορικής και της πρώιμης βυζαντινής περιόδου. Το πρώτο έρώτημα που θέτουν οι μελετητές της Βιβλιοθήκης είναι που βρήκε ο Φώτιος όλα αυτά τα κείμενα και τὰ μελέτησε. Χωρίς αμφιβολία ο ίδιος διέθετε μία καλή προσωπική βιβλιοθήκη. Πρόσφατα ένας μελετητής του έργου υποστήριξε ότι ο Φώτιος είχε στη βιβλιοθήκη του 150 τόμους, αριθμός μάλλον υπερβολικός, αν κρίνουμε από το μεγάλο κόστος των χειρογράφων βιβλίων στον μεσαίωνα.²⁷ Μια ιδιωτική βιβλιοθήκη εξάλλου δὲν ήταν δυνατό να διαθέτει τόσα σπάνια βιβλία και είναι πιθανότερο να υποθέσουμε ότι ο Φώτιος χρησιμοποιούσε την αυτοκρατορική, την πατριαρχική και άλλες βιβλιοθήκες της πρωτεύουσας. Δυστυχώς κανένα από τα βιβλία της προσωπικής του βιβλιοθήκης δὲν μᾶς έχει σωθεί. Το γεγονός, όμως, ότι δὲν χά-

27. Βλ. Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca of Photius*, ό.π., σσ. 7-10. ίδ. σ. 93. Βλ. και Μανάφη, *Αίέν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθήκαι*, ό.π., σσ. 120-22.

θηκαν μόνο κοσμικά κείμενα, ἀλλὰ περισσότερα ἔργα θεολογικοῦ ἢ ἐκκλησιαστικοῦ περιεχομένου φανερώνει ὅτι πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ κείμενα θὰ ἦταν γραμμένα στὴν κεφαλαιογράμματι ἑλληνικῇ γραφῇ καὶ κατὰ τὴν ἐπιλογή μεταγραφῆς τους στὴ μικρογράμματι γραφῇ, ἣ ὁποία γενικεύτηκε τὸν 9ο αἰώνα, δὲν πέρασαν ἀπὸ τὴν πρώτη διαλογή καὶ ἀφέθηκαν γιὰ ἀντιγραφή σὲ εὐθετότερο χρόνο. Ἐξάλλου μὲ ἐξάιρεση τοὺς 21 ἱστορικοὺς τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος καὶ τοῦ πρώιμου Βυζαντίου, πού τὸ ἔργο τους χάθηκε μερικῶς ἢ πλήρως, καὶ ὀρισμένα ἡσσονος σημασίας λεξικά καὶ ρητορικά ἔργα, κανένα ἄλλο σημαντικὸ κοσμικὸ κείμενο ἀπ' αὐτὰ πού μνημονεύει ὁ Φώτιος στὴ *Βιβλιοθήκη* δὲν φαίνεται νὰ ἔχει χαθεῖ. Εἶναι ἐπίσης πιθανὸ -τὸ προτείνουμε ὅμως μὲ ἐπιφύλαξη- νὰ παραμελήθηκαν μερικὰ ἔργα πού ἀναφέρει ὁ Φώτιος, ἐπειδὴ οἱ μεταγενέστεροι βυζαντινοὶ λόγιοι ἀρχοῦνταν στὴν περίληψή του καὶ δὲν θεώρησαν ἀναγκαῖο νὰ καταφύγουν στὸ ἴδιο τὸ πρωτότυπο ἔργο, πού ἔτσι ἀφέθηκε στὴ λήθη, τῆ σκόνῃ καὶ τὴν καταστροφῇ τοῦ πανδαμάτορος χρόνου.

Σὲ μιὰ ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν πάπα Νικόλαο Α' ὁ Φώτιος μᾶς μιλά γιὰ τὴ ζωὴ του πρὶν ἀνέλθει στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, τὸ 857, καὶ τὴν παρουσία ἑνὸς πνευματικοῦ ὁμίλου στὸ σπίτι του, ὅπου μελετοῦσαν καὶ συζητοῦσαν θέματα σχετικὰ μὲ τὶς μαθηματικὲς καὶ λογικὲς ἐπιστῆμες καὶ τὶς ἱερὲς γραφές. Τὰ μέλη τοῦ ὁμίλου αὐτοῦ πού χωριζόταν σὲ ἐπίπεδα ὑπέβαλλαν ἐρωτήσεις, οἱ ἀρχάριοι στοὺς πιὸ προχωρημένους, καὶ μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀπαντήσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Φωτίου περιλή-

φθηκαν στο άλλο σημαντικό έργο του, τὰ Ἀμφιλόγια.²⁸ Καί εἶναι αὐτές οἱ πνευματικές συντροφιές, πού τίς συναντοῦμε καί στήν ὕστερη βυζαντινή περίοδο, πού πάντοτε ἐπικεντρώνονται γύρω ἀπό ἕνα μεγάλο λόγιο, πού προχώρησαν πολύ πέραν τῆς προσφερομένης ἐκπαίδευσης καί χρησιμοποίησαν καί σχολίασαν πολλά ἄλλα ἔργα ἀρχαίων συγγραφέων, ρητορικά, φιλοσοφικά καί ἄλλα κι ἔτσι τὰ διέσωσαν.

Ὁ Φώτιος ζεῖ στήν ἀρχή μιᾶς μεγάλης ἐποχῆς στο γῶρο τῶν γραμμάτων, ἡ ὁποία ὀνομάστηκε πρόσφατα “πρῶτος βυζαντινός οὐμανισμός”, καί στήν ἀρχή μιᾶς μεγάλης δυναστείας. Μπορεῖ ὁ ἰδρυτής της, Βασίλειος Α΄, νά ἔμαθε νά διαβάσει καί νά γράφει μετὰ τήν ἀνοδό του στόν θρόνο, ὥστόσο ὄρισε τόν Φώτιο παιδαγωγό τῶν παιδιῶν του. Ὁ γιός του Λέων Στ΄ ἀναδείχθηκε σέ δόκιμο συγγραφέα καί ἀναμορφωτή τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, ὥστε παρέμεινε στήν ἱστορία μέ τήν προσωνομία Σοφός. Ἐνῶ ὁ ἐγγονός του, Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, ἀνάλωσε μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του προστατεύοντας τοὺς λογίους καί τὰ γράμματα καί ἐνθαρρύνοντας τή συγγραφή μεγάλων ἐγκυκλοπαιδικῶν ἔργων.

28. PG 102, στῆλ. 593-617. Βλ. τή συζήτηση τοῦ θέματος ἀπό τόν Lemerle, *Βυζαντινός οὐμανισμός*, σσ. 174-80. Γιά τὰ Ἀμφιλόγια τοῦ Φωτίου βλ. καί Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 114-19. Γιά τοὺς πνευματικούς ὁμίλους τοῦ 13ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰῶνα βλ. C.N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca.1310)*, Nicosia, 1982, σσ. 148-51 (στο ἐξῆς. Constantinides, *Higher Education*).

Ὁ Ἀρέθας

Μία γενεὰ μετὰ τὸν Φώτιο ἀκμάζει ἓνας βιβλιόφιλος λόγιος, ὁ Ἀρέθας. Γεννήθηκε στὴν Πάτρα στὰ μέσα τοῦ 9ου αἰώνα κι ἀργότερα ἐγκαταστάθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου καὶ ἔλαβε τὴ μὲνσησή του. Γύρω στο 902/3 ἀναδείχθηκε στὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τῆς Καισάρειας τῆς Καππαδοκίας καὶ ζούσε τουλάχιστον μέχρι τὸ 932. Ὁ Ἀρέθας δίκαια ἀποκαλεῖται ὡς ὁ μεγαλύτερος βιβλιόφιλος τοῦ μεσαίωνα, ἀφοῦ δαπάνησε μία τεράστια περιουσία γιὰ νὰ ἀποκτήσει μία ἀξιόλογη βιβλιοθήκη, πὺ περιεῖχε κοσμικὰ καὶ λίγα θεολογικὰ κείμενα. Ἐνας ἀριθμὸς βιβλίων του σώζονται ὡς τὶς μέρες μας καὶ ἀποτελοῦν, λόγω τῆς πρωιμότητάς καὶ τῶν ὀρθῶν κειμένων τους, βασικὰ χειρόγραφα γιὰ τὴν ἐκδόση τῶν ἔργων τῶν συγγραφέων πὺ περιέχουν. Τὰ χειρόγραφα αὐτὰ γράφτηκαν ἀπὸ τοὺς καλύτερους καλλιγράφους τῆς πρωτεύουσας σὲ ὑψηλῆς ποιότητάς περγαμηνὴ καὶ ἀρκετὰ φέρουν στὸ περιθώριο σχόλια τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀρέθα. Σὲ μερικὰ καταγράφεται στὸ τέλος, στὸ βιβλιογραφικὸ τους σημείωμα, τὸ κόστος τῶν βιβλίων αὐτῶν. Ἐτσι μαθαίνουμε ὅτι ἓνα χειρόγραφο τοῦ τοῦ Εὐκλείδη, σήμερα στὴν Ὁξφόρδη (Bodleian, D'Orville 301), πὺ γράφτηκε τὸ 888 ἀπὸ τὸν ἱερέα Στέφανο, κόστισε στὸν Ἀρέθα 14 χρυσὰ νομίσματα. Ἐνα ἄλλο χειρόγραφο τοῦ Πλάτωνος, πὺ μέχρι τὸ 1801 βρισκόταν στὴν Πάτρα καὶ σήμερα εἶναι στὴν Ὁξφόρδη, (Clarke 39), γράφτηκε τὸ 895 ἀπὸ τὸν καλλιγράφο Ἰωάννη καὶ τοῦ κόστισε 21 χρυσὰ νομίσματα. Οἱ Κατηγορίες τοῦ Ἀριστοτέλη,

σήμερα στο Βατικανό, (Vatic. Urbin. Gr. 35), που αντιγράφηκαν από τον υποδιάκονο Γρηγόριο, στοιχίσαν μόνο 6 νομίσματα, που προφανώς αντιπροσωπεύουν την πληρωμή του γραφέα κι όχι και την αγορά της περγαμηνής. Εάν κανείς αναλογιστεί ότι την ίδια εποχή ένας χαμηλόμισθος υπογραμμάτεας στο παλάτι λάμβανε ως μισθό 72 χρυσά νομίσματα τον χρόνο, τότε μπορεί να κατανοήσει το πολύ ύψηλό κόστος του βιβλίου στον μεσαίωνα, ώστε να θεωρείται είδος πολυτελείας και προσιτό μόνο στους εύπόρους. Άλλα κοσμικά έργα που μας σώθηκαν από τη βιβλιοθήκη του Άρέθα περιλαμβάνουν τον Λουκιανό και τον Αἴλιο Ἀριστείδη. Από ἑμμεσες ὅμως μαρτυρίες συμπεραίνουμε ότι στη βιβλιοθήκη του βρίσκονταν ὁ Πausanίας, ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, ὁ Δίων Χρυσόστομος, ἐνῶ ὁρισμένοι μελετητές ὑποστήριξαν κατὰ καιρούς ὅτι στήν κατοχή του βρίσκονταν καί ὁ Ὅμηρος, ὁ Θουκυδίδης, ὁ Ἀθήναιος, ὁ Ἐπίκτητος, τὰ Λεξικά Seguriana, ὁ Ἰουλιανός καί ἄλλοι συγγραφεῖς.²⁹

29. Ἐκδ. τῶν ἔργων τοῦ Ἀρέθα ἀπό τόν L.G. Westerink, *Arethae Scripta Minora*, I-II, (Teubner), Leipzig, 1968-1972. Πολλὴ ἐμπεριστατωμένη εἶναι ἡ ἀναφορὰ στὸν Ἀρέθα καί τὴ βιβλιοθήκη του ἀπὸ τόν Lemerle, *Βυζαντινὸς οὐμανισμός*, σσ. 184-216. Βλ. καί τὴ μονογραφία τοῦ Σ. Κουγέα, *Ὁ Καισαρείας Ἀρέθας καί τὸ ἔργον αὐτοῦ*. Ἀθήνα. 1913, πού διατηρεῖ ἀκόμη τὴν ἀξία της. Ἐπίσης τὴν ἀναφορὰ στὴ βιβλιοθήκη καί τὴν ἀξιολόγησιν τῶν σχολίων του ἀπὸ τόν Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 120-135, πού καταλήγει στὸ συμπέρασμα (σ. 135) ὅτι ὁ Ἀρέθας ὡς λόγος ἀπολαμβάνει μεγαλύτερης ἐκτίμησιν ἀπ' ὅ,τι τοῦ ἀξίζει.

Ἡ ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου

Κατὰ τὸν 10ο αἰώνα γνωρίζουμε γιὰ τὴ δραστηριότητα ἀρκετῶν δασκάλων καὶ τὴ λειτουργία σχολείων. Ὁ λόγιος αὐτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος ὀργάνωσε ἓνα ἀνώτερο αὐτοκρατορικὸ σχολεῖο, ὅπου δίδαξαν ὁ πρωτοσπαθάρης Κωνσταντίνος τὴ φιλοσοφία, ὁ Ἀλέξανδρος, μητροπολίτης Νικαίας, τὴ ρητορική, ὁ πατρίκιος Νικηφόρος τὴ γεωμετρία καὶ ὁ ἀσκηρῆτις Γρηγόριος τὴν ἀστρονομία. Ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας ἀναδείχθηκε σὲ δόκιμο συγγραφέα καὶ παράλληλα συντόνισε ομάδες λογίων γιὰ τὴ σύνταξη ἔργων στρατιωτικοῦ χαρακτήρα, ἐθιμοτυπίας, διπλωματικῆς, διοικητικῆς ὀργάνωσης, τῆς σύγχρονης του ἱστορίας, καθὼς καὶ τὴ σύνθεση ἀρκετῶν ἐγκυκλοπαιδικῶν συμπληγμάτων πού ἀναφέρονται στὴν ἰατρική, τὰ γεωπονικά, τὶς πρεσβεῖες σὲ ξένες χῶρες κ.ἄ. Παρόλο πὺ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ δὲν μᾶς σώθηκαν ὀλόκληρα, τὸ γεγονός ὅτι στηρίχθηκαν σὲ μιὰ μεγάλη ποικιλία ἱστορικῶν καὶ ἄλλων πηγῶν τῶν προηγούμενων αἰῶνων πὺ σήμερα σώζονται μόνο ἀποσπασματικά ἢ μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ τοῦ 10ου αἰώνα, αὐξάνει τὴ σημασία τους ὡς πηγῶν.³⁰

30. Γιὰ τὸν 10ο αἰώνα, τοὺς δασκάλους καὶ τὰ σχολεῖα, καθὼς καὶ τὴ συμβολὴ τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου βλ. Lemerle, *Βυζαντινὸς οὐμανισμὸς*, σσ. 217-276. Βλ. ἐπίσης Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 136-45. Πολὺ χρήσιμος γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ 10ου αἰώνα εἶναι ὁ τόμος Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος καὶ ἡ ἐποχὴ του (Β΄ Διεθνὴς Συνάντησις, Δελφί, 22-26 Ἰουλίου 1987), ἐπιμ. Ἄ. Μαρκόπουλος, Ἀθήνα, 1989. Γιὰ τὴ δραστηριότητα ἑνὸς ἀνώτατου δασκάλου τοῦ 10ου αἰώνα βλ. R. Browning, "The Correspondence of a tenth-century

Λίγο νωρίτερα, γύρω στο 900, ο Κωνσταντίνος Κεφαλάς συγκρότησε το δικό του συμπιληματικό έργο των επιγραμμάτων, τῆ γνωστῆ *Παλατινῆ Ἀνθολογία*,³¹ (κώδ. Heidelberg. 23 + Paris. suppl. Gr. 384), ὅπως ὀνομάστηκε γιὰ νὰ διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη *Πλανούδεια Ἀνθολογία* τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰώνα. Στὰ χρόνια τοῦ Κωνσταντίνου Ζ', ἢ λίγο ἀργότερα, συντάχθηκε ἓνα μεγάλο ἐγκυκλοπαιδικὸ λεξικὸ γνωστὸ ὡς *Σούδα*. Ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς πηγές τῆς ἔχουν χαθεῖ κι ἔτσι τὸ ἔργο αὐτὸ ἀπέκτησε μεγαλύτερη ἀξία. Παρόλο ποὺ ὀρισμένα λήμματα, γιὰ πρόσωπα τῆς ἀρχαιότητος περιέχουν καὶ λάθη, ὡστόσο τὸ πλῆθος τῶν πληροφοριῶν ποὺ συγκεντρώθηκαν ἐκεῖ καθιστοῦν τὸ λεξικὸ αὐτὸ χρήσιμο γιὰ τὸν μελετητὴ τῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Βυζαντίου.³²

Ἀπὸ τὸν 10ο αἰώνα ἔχουμε τὰ ἀρχαιότερα χειρόγραφα σὲ ἀρχαῖα ποιητικὰ ἔργα, ὅπως ὁ *Θέογνις* (Paris. suppl. Gr. 388), καθὼς καὶ μερικὰ σημαντικὰ χειρόγραφα γιὰ μιὰ μεγάλη ὀμάδα κλασικῶν συγγραφέων, ὅπως ὁ *Πολύβιος* (Vatic. Gr. 124), ὁ *Δημοσθένης* (Paris. Gr. 2935 καὶ Laur.

Scholar", *Byzantion* 24 (1954), 397-452.

31. Ἔκδοσις H. Beckby, *Anthologia Graeca*, I-IV, München, 1957-58. Γιὰ τὴν *Παλατινῆ Ἀνθολογία* τοῦ Κωνσταντίνου Κεφαλά βλ. Alan Cameron, *The Greek Anthology From Meleager to Planudes*, Oxford, 1993, ἰδ. σσ. 121-159. Lemerle, *Βυζαντινὸς οὐμανισμὸς*, σσ. 242-43. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σ. 138.

32. Ἔκδ. A. Adler, Leipzig, 1928-1932. Γιὰ τὸ συλλογικὸ αὐτὸ ἔργο πικρὸν τοῦ 6' μισοῦ τοῦ 10ου αἰ. βλ. A. Adler λήμμα «Suidas», *RE* 7 (1931), στῆλ. 673-717. Lemerle, *Βυζαντινὸς οὐμανισμὸς*, σσ. 273-75. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 145-47. Cameron, *Greek Anthology*, ὁ.π., σσ. 278 κ.έ.

Plut. 59,9), ὁ Πλάτων (Vatic. Gr. 1) καὶ ἄλλοι.³³

Ὁ 11ος αἰώνας καὶ ἡ ἀναδιοργάνωση τῆς Ἀνώτερης Ἐκπαίδευσης

Στὰ μέσα τοῦ 11ου αἰώνα θὰ ἀναδιοργανωθεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη ἡ ἀνώτερη ἐκπαίδευσις ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Θ' Μονομάχο. Μᾶς σώζεται τὸ διάταγμα τῆς ἰδρύσεως τῆς 'Νομικῆς Σχολῆς' γύρω στὸ 1043 μὲ νομοβύλλακα τὸν Ἰωάννη Ξιφιλίνο. Ἀμέσως μετὰ συστήθηκε ἓνα ἀνώτερο αὐτοκρατορικό σχολεῖο καὶ τὴ διεύθυνσή του ἀνέλαβε ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, πὺ ὀνομάστηκε ὕπατος τῶν φιλοσόφων.³⁴ Ὁ Ψελλός ὑπῆρξε πολυῖστωρ καὶ ἔγραψε καὶ δίδαξε περὶ παντὸς ἐπιστητοῦ, ἀπὸ τῆ ρητορικῆς μέχρι τὰ μαθηματικά καὶ ἀπὸ τὴν ἱστορία μέχρι τὴ φιλοσοφία, ὅπου ἔδωσε κυρίως ἔμφραση στὸν Πλάτωνα καὶ τοὺς νεοπλατωνικοὺς φιλοσόφους. Ἐὰν ὁ Λέων ὁ Φιλόσοφος καὶ ὁ Ἀρέθας ἀνακάλυψαν τὰ κείμενα τοῦ Πλάτωνος καὶ ὁ δάσκαλός του Ἰωάννης Μαυρόπους γοητεύθηκε ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσή τους, ὥστε σ' ἓνα ἐπίγραμμα τοῦ νὰ πα-

33. Βλ. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 86-87.

34. Ζέπος Π. καὶ Ἰ., *Jus Graecoromanum*, τόμ. Α'. Ἀθήναι, 1931, 618-627. Πβλ. J. Cvetler, "The Authorship of the Novel on the Reform of the Legal Education at Constantinople (about 1045)", *Eos* 48 (1956), 297-328. Γιά τὸν Ψελλὸ βλ. γενικά Ε. Κριεζῆς, λήμμα «Psellos», *RE Suppl.* 11 (1968), σπῆλ. 1124-1182. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τόμ. Β', σσ. 187-91. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 156-66. Βλ. καὶ W. Wolska-Conus "Les écoles de Psellos et de Xiphiline sous Constantin IX Monomaque", *Travaux et mémoires* 316, ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ 6 (1976), 223-43.

ρακαλεῖ τὸν Χριστὸ νὰ ἀπαλλάξει ἀπὸ τὴν καταδίκη τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Πλούταρχο,³⁵ ὁ Ψελλὸς τὰ εἰσήγαγε στὴν αἴθουσα διδασκαλίας καὶ κοινοποίησε στοὺς μαθητὲς του τὴν ἀγάπη του πρὸς τὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἐμπεριείχε κινδύνους, ἀφοῦ ἡ Ἐκκλησία ἔθετε στὸ περιθώριον τὸν Πλάτωνα ἐξαιτίας τῶν θεωριῶν του περὶ ψυχῆς. Ὡστόσο, ἡ πολιτικὴ παντοδυναμία τοῦ Ψελλοῦ τὸν ἀπάλλαξε ἀπὸ μόνιμη καταδίκη.

Ἡ καταδίκη ὅμως θὰ ἐπιπέσει βαριά στὸν μαθητὴ καὶ διάδοχό του στὴ 'Φιλοσοφικὴ Σχολή', Ἰωάννη Ἰταλό, πού συνέχισε νὰ διδάσκει μὲ ἐνθουσιασμό τὸν Πλάτωνα στοὺς μαθητὲς του. Σὲ μία Σύνοδο στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1082 καταδικάστηκε ὡς αἰρετικός, γιατί ἐπιχειροῦσε νὰ διδάξει τὴν πλάνη τῶν ἐλλήνων καὶ νὰ τραυματίσει ἔτσι τὰ θεῖα δόγμα-

35. Τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Μαυρόποδος ἐξέδωσαν οἱ I. Bolling καὶ P. Lagarde, *Ioannis Euchariorum Metropolitanæ quæ in codice Vaticano Graeco 676 supersunt*, Göttingen, 1882, βλ. ἀρ. 43, σ. 24. Βλ. καὶ Ζακωθινός, *Ἱστορία, ὅπ...* σ. 513. Ἄ. Καρπύζηλος, *Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος*, Ἰωάννινα, 1982, σ. 104:

Εἶπερ τινὰς βούλοιο τῶν ἀλλοτρίων
 τῆς σῆς ἀπειλῆς ἐξελέσθαι. Χριστέ μου,
 Πλάτωνα καὶ Πλούταρχον ἐξέλοιο μοι
 ἄμφω γὰρ εἰσι καὶ λόγον καὶ τὸν τρόπον
 τοῖς σοῖς νόμοις ἔγγιστα προσπεφυκότες. ὦ
 εἰ δ' ἠγνόησαν ὡς Θεὸς σὺ τῶν ὄλων,
 ἐνταῦθα τῆς σῆς χρηστότητος δεῖ μόνον.
 δι' ἣν ἅπαντας δωρεὰν σώζειν θέλεις.

τα.³⁶ Μέχρι σήμερα βαριά ἤγει ἡ καταδίκη τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ στό Συνοδικό τῆς Ὁρθοδοξίας:³⁷

«Τοῖς τὰ ἐλληνικά διεξιούσι μαθήματα καί μὴ διὰ παιδευσιν μόνον ταῦτα παιδευομένοις, ἀλλὰ καί δόξαις αὐτῶν ταῖς ματαίαις ἐπομένοις ... ἀνάθεμα.»

Εἶναι, νομίζω, καιρός ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία νὰ ξεπεράσει τίς προκαταλήψεις τοῦ παρελθόντος καί νὰ ἀπαλείψει ἀπό τὸ Συνοδικό καταδίκες βυζαντινῶν λογίων, ὅπως ὁ Ἰωάννης Ἰταλός ἢ ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς, πού ἀνακάλυψαν καί γεύτηκαν περισσότερο ἀπὸ τοὺς συγχρόνους τους τοὺς ἀγλαοὺς καρποὺς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς σοφίας.

Ἡ καταδίκη τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ ἀποθάρρυνε τίς πλατωνικὲς σπουδὲς στό Βυζάντιο καί ἐπέφερε τὸν θρίαμβο τοῦ ἀριστοτελισμοῦ στὰ σχολεῖα τοῦ Μεσαίωνα. Θὰ πρέπει νὰ ἀναμῆνουμε 350 χρόνια, ὅταν πιά τὸ Βυζάντιο ἔγερνε πρὸς τὴ δύση του, γιὰ νὰ ἔχουμε μία ἀνακάλυψη τοῦ Πλάτωνος ἀπὸ τὸν Γεώργιο Γεμιστὸ Πλήθωνα, ὁ ὁποῖος καί εἰσήγαγε τίς Πλατωνικὲς σπουδὲς στὸν Μυστρά καί κατέληξε σὲ ρηξικέλευθες προτάσεις γιὰ ἐπαναφορὰ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας. Κι ἐνῶ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως καταδίκασε γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τοὺς Νόμους τοῦ Πλήθωνος, ἡ Ἰταλία, πού γνώρισε τὴ διδασκαλία του στὴ διάρκεια τῆς Συνόδου τῆς

36. Γιὰ τὴ διδασκαλία καί τὴν καταδίκη τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ βλ. γενικά Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 153-56.

37. Βλ. J. Couillard, "Le Synodikon de l'Orthodoxie. Édition et commentaire", *Travaux et mémoires* 2 (1967), 57, 184-61, 246, καὶ 188-90, ἰδ. σ. 59, 215-19.

Φλωρεντίας, καρπώθηκε από τις ιδέες του και αποκατέστησε τη σπουδή του Πλάτωνος.³⁸

Ο 12ος αιώνας και η ανάδειξη της Πατριαρχικής Σχολής

Η καταδίκη του Ιωάννη Ιταλού αποτέλεσε και την αρχή μεγαλύτερης συμμετοχής της Εκκλησίας στην εκπαίδευση. Έτσι τον 12ο αιώνα έχουμε μία πλήρη αναδιοργάνωση της Πατριαρχικής Σχολής της Κωνσταντινουπόλεως, όπου και προήχθη από μία πλειάδα γνωστών δασκάλων τόσο η θεολογική όσο και η κοσμική εκπαίδευση.³⁹ Η κυριαρχία του Αριστοτέλη όχι μόνο στη διδασκαλία αλλά και στη σπουδή του έργου του φαίνεται και από τους σχολιαστές του του 12ου αιώνα. Δύο απ' αυτούς, ο Ευστράτιος, μητροπολίτης Νικαίας, και ο Μιχαήλ Έφεσου, εργάστηκαν κάτω από την ύψηλή προστασία της βυζαντινής περιγίπισσας Άννας Κομνηνής, της σημαντικότερης λογίας που ανέδειξε το Βυζάντιο και της

38. Για τη διδακτική δραστηριότητα του Πλάτωνος βλ. D.M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, 6' έκδ., Cambridge, 1993, σσ. 343-45. Βλ. επίσης C. Alexandre, *Traité des Lois*, Paris, 1858. Βλ. τώρα W. Blum, *Georgios Gemistos Plethon. Politik, Philosophie und Rhetorik in spätbyzantinischen Reich*, Stuttgart, 1988 και C.M. Woodhouse, *Gemistos Plethon: The Last of the Hellenes*, Oxford, 1986. A. Toynbee, *The Greeks and their Heritage*, Oxford, 1981 (έλλ. μτφρ. Ν. Γιανναδάκης, *Οί Έλληνες και οί κληρονομίες τους*, Αθήνα, 1992, σσ. 399-424).

39. Βλ. το πρωτοπόρο άρθρο του R. Browning, "The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century", *Byzantion* 32 (1962), 167-202 και 33 (1963), 11-40. Για τη λειτουργία της Σχολής στα χρόνια των Παλαιολόγων βλ. Constantinides, *Higher Education*, σσ. 50-65.

μοναδικής, ἴσως, γυναίκαῖς ἱστορικοῦ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Μεσαίωνα.⁴⁰

Στὸν αἰῶνα τῶν Κομνηνῶν ἡ παιδεία γνώρισε μία νέα ἀναγέννησι. Ἰκανοὶ ρήτορες, ποὺ δίδασκαν στὰ πολλὰ παραρτήματα τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, ἐκφωνοῦσαν πανηγυρικοὺς λόγους μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἀναχώρησις ἢ ἐπιστροφῆς τῶν νικηφόρων στρατιωτῶν αὐτοκρατόρων. Ἐὰν ὁ 10ος αἰῶνας εἶναι ὁ αἰῶνας τῶν δασκάλων, ὁ 12ος δὲν ὑστερεῖ καθόλου στὸν τομέα αὐτό. Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς δασκάλους ὁ ὁποῖος δὲν πρέπει νὰ εἶχε τὴν ἐπιθυμητὴ κρατικὴ ἢ ἐκκλησιαστικὴ προστασία, ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος, γνωστότερος ὡς Πτωχοπρόδρομος, συνέθεσε ἐκείνη τὴν ὠραία σειρά τῶν δημοδῶν ποιημάτων ἀπὸ τὰ ὁποῖα γνωστότερο εἶναι τὸ ποίημα γιὰ τὴν ἀποκήρυξη δῆθεν τῶν γραμμάτων: “ἀνάθεμαν τὰ γράμματα”.⁴¹ Τὴν ἴδια ἐποχὴ πολλοὶ λόγιοι σχολίασαν ἔργα τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας τὰ ὁποῖα χρησίμευαν στὴ διδασκαλία. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν ὁ Ἰωάννης Ἰζέτζης, τοῦ ὁποῖου σώζονται σχόλια στὸν Ὅμηρο, τὸν Ἡσίοδο καὶ τὸν Ἀρι-

40. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 181-84. Reynolds-Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, σ. 89. Βλ. καὶ Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τόμ. Β', σ. 228.

41. Βλ. πρόχειρα τὴν ἐκδοστὴ τοῦ ποιήματος ἀπὸ τὸν Λέω Πολίτη, *Ποιητικὴ Ἀνθολογία*, Βιβλίον πρῶτον, Πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωσιν, Ἀθήνα, 6' ἔδοστ, 1975 (Ἐκδόσεις Δωδώνη), σσ. 57-62, ἰδιαιτέρως στίχ. 19-22:

Ἀνάθεμαν τὰ γράμματα, Χριστέ, καὶ ὁποῦ τὰ θέλει!
ἀνάθεμαν καὶ τὸν κατὸν καὶ ἐκείνην τὴν ἡμέραν
καθ' ἣν μὲ παρεδώκασιν εἰς τὸ διδασκαλεῖον,
πρὸς τὸ νὰ μάθω γράμματα, τάχα νὰ ζῶ ἀπ' ἐκεῖνα!

στοφάνη,⁴² ὁ Γρηγόριος Πάρδος, πού μετὰ ἀπὸ μία ἐπιτυχημένη, διδασκαλική, παρουσία στὴν πρωτεύουσα ἀναδείχθηκε σὲ ἐπίσκοπο Κορίνθου καὶ ἔγραψε σχόλια στὸν Ἑρμούγεννι,⁴³ καὶ ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης, ὁ ὁποῖος κατέλαβε τὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ τελευταῖος φαίνεται ὅτι εἶχε στὴν κατοχή του ἓνα σπάνιο ποιητικὸ ἔργο, τὴν Ἐκάλη τοῦ Καλλιμάχου, τὸ ὁποῖο καὶ χάθηκε μετὰ τὴν κατάληψη τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τοὺς σταυροφόρους τὸ 1205.⁴⁴ Παρόλο πού λειτουργοῦσε στὴν Παναγία τὴν Ἀθηνιώτισσα, πού προφανῶς πῆρε τὴ θέση τῆς Ἀθηνᾶς στὸν Παρθενῶνα, ἔνοιωθε δυστυχῆς, γιατί τὸ πλήρωμά του, οἱ φτωχοὶ καὶ ἀμαθεῖς Ἀθηναῖοι τοῦ μεσαίωνα, δὲν μποροῦσαν νὰ κατανοήσουν τὰ σὲ ὑψηλὸ ρητορικὸ ὕφος κηρύγματά του. Ἐγραφε σ' ἓνα φίλο του στὴν πολιτισμένη πρωτεύουσα: "βεβαρβάρωμαι χρόνιος ὦν ἐν Ἀθήναις".⁴⁵ Οὔτε καὶ ὁ μεγαλύτερος λόγιος τοῦ 12ου αἰώνα, ὁ Εὐστάθιος, φαίνεται νὰ ἔνοιωσε εὐτυχῆς πού ἐγκατέλειψε

42. Βλ. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 190-96.

43. Βλ. Ἀ. Κομίνης, *Gregorio Pardos*, Ρώμη-Ἀθήνα, 1960. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 184-90.

44. *Αὐτόθι*, σ. 205. Γιά τὴν πνευματικὴ δραστηριότητά του στὴν ἐξορία βλ. G. Staatmüller, *Michael Choniates Metropolitane von Athen* (*Orientalia Christiana*, 32/2), Rome, 1934, σσ. 78-82.

45. Βλ. τὴν ἐκδόση τοῦ Σπ. Λάμπρου, *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου. Τὰ σωζόμενα*, τόμ. Β', Ἀθήνα, 1880, ἐπ. κη', "τῷ Τεσσαρακονταπῆχει κῆρ Γεωργίῳ", σ. 41.1. Βλ. καὶ S.G. Mercati, "Intorno alla elegia di Michele Acominato sulla decadenza della città di Atene", *Εἰ μνήμην Σπυριδῶνος Λάμπρου*, Ἀθήνα, 1935, σσ. 423-27. Βλ. ἐπίσης P. Speck, "Eine byzantinische Darstellung der antiken Stadt Athen", *Ἑλληνικά* 28 (1975), 415-18.

τῆ διδασκαλική του ἔδρα τῆς ρητορικῆς στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ ἀναδειχθεῖ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης τὸ 1175. Ὁ Εὐστάθιος εἶναι γνωστὸς γιὰ τὸν ἐκτενέστερο σχολιασμὸ πού ἔχουμε ἀπὸ τὸ Βυζάντιο στὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσεια τοῦ Ὅμηρου. Σώζονται τὰ αὐτόγραφα χειρόγραφα τοῦ Εὐσταθίου καὶ παρόλο πὸς ἡ πρώτη ἔκδοσή του περασμένου αἰώνα στηρίχθηκε σὲ ἀντίγραφα ἔχουμε τώρα μιὰν ὀριστικὴ πρόσφατη ἔκδοσι, ἀπὸ τὰ ἴδιά του τὰ χειρόγραφα (i.e. Laur, Plut. 59,2 καὶ 3). Τὰ σχόλια τοῦ Εὐσταθίου στὸν Πίνδαρο καὶ τὸν Ἀριστοφάνη σώθηκαν μόνο ἀποσπασματικά.⁴⁶

II καταστροφή τοῦ 1204 καὶ ἡ διάσωσι τῶν κειμένων στὴν ἔξορία

Τὸ 1204 ἡ Κωνσταντινούπολι καταλήφθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τοὺς σταυροφόρους καὶ ὑπέστη μιὰ ἀνελέητη διαρπαγή. Οἱ βιβλιοθηκῆς της, ὅπου διατηροῦνταν γιὰ αἰῶνες τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κείμενα, λεηλατήθηκαν κατὰ τὴν ἄλωσι καὶ παραμελήθηκαν στὴ διάρκεια τῆς 57χρονης Λατινοκρα-

46. Γιὰ τὸν Εὐστάθιο βλ. L. Cohn, λήμμα «Eustathios», *RE* VI,1 (1907), σπλ. 1452-1489. Ἐκδοσι τῶν σχολίων του στὸν Ὅμηρο ἀπὸ τὸν G. Stallbaum, 7 τόμοι. Leipzig, 1825-1830. Βλ. τώρα τὴ νέα ἔκδοσι τῶν σχολίων του στὴν Ἰλιάδα ἀπὸ τὸν M. van der Valk, *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*, vols. I-IV, Leiden, 1971-87. A. Kambylis, *Eustathius von Thessalonike, Prooimion zum Pindarkommentar, Einleitung, kritischer Text, Indices*, Göttingen, 1991. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τόμ. Β', σσ. 449-53, ὅπου καὶ ἀναφερὰ στις ἐκδόσεις καὶ στὴν πρόσφατη βιβλιογραφία. Βλ. καὶ Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 198-204.

τίας. Οί σύγχρονοι έρευνητές έντόπισαν κείμενα πού ήταν γνωστά τόν 12ο αιώνα και έκτοτε έχουν χαθεί, όπως ή Έκάλη του Καλλιμάχου, πού μνημονεύσαμε, ένω ό Ευστάθιος, φαίνεται νά γνώριζε περισσότερους Έπινίκους του Πινδάρου άπ' ό,τι έμείς σήμερα. Ορισμένα επίσης από τά χαμένα σήμερα έργα πού αναφέρει στη Βιβλιοθήκη του ό Φώτιος πρέπει νά σώζονταν ως τό 1204.⁴⁷

Η συνέχεια στην εκπαίδευση διατηρήθηκε χάρις στις προσπάθειες των αυτοκρατόρων τής εξορίας στη Νίκαια, του Ίωάννη Γ' Βατάτζη και του Θεοδώρου Β' Λάσκαρη. Ο λόγιος πού έπωμίστηκε τό βαρύ φορτίο για τήν αναζήτηση και συγκέντρωση των χειρογράφων ήταν ό μοναχός Νικηφόρος Βλεμμύδης. Στην έξοριστη αυτοκρατορία ανασυστήθηκαν σχολεία και ιδρύθηκαν βιβλιοθήκες στις κυριότερες πόλεις τής δυτικής Μικράς Ασίας. Ο ίδιος ό Βλεμμύδης έγραψε έκτενείς Έπιτομές στη Λογική και στη Φυσική του Άριστοτέλη. Έτσι ή άπειλή για διακοπή τής συνέχειας στο χώρο των γραμμάτων αποσοβήθηκε.⁴⁸

Η Παλαιολόγεια Αναγέννηση

Όταν οί Βυζαντινοί έπανήλθαν στην πρωτεύουσά τους τό 1261 διαπνέονταν από ένα μεγάλο ένθουσιασμό. Τότε “πρός

47. 116λ. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σ. 218.

48. Αύτόθι, σσ. 219-22. Έκτενή αναφορά στην εκπαίδευση και τις βιβλιοθήκες τής αυτοκρατορίας τής Νίκαιας βλ. στον Constantinides, *Higher Education*, σσ. 5-27.

τὴν βασιλίδα πόλιν ὅθενδήποτε μετηνέχθησαν αἱ βίβλοι”⁴⁹ καὶ ξανασυστήθηκαν βιβλιοθήκες καὶ ἀνώτερες σχολές. Ἐπικεφαλῆς τοῦ ἀνώτερου αὐτοκρατορικοῦ σχολείου, πού ἐπανιδρύθηκε τὸ 1261, τέθηκε ὁ μέγας λογοθέτης Γεώργιος Ἀκροπολίτης, ὁ ὁποῖος δίδαξε μὲ μεγάλη ἐπιτυχία στὴν πρωτεύουσα ρητορική, φιλοσοφία καὶ μαθηματικά.⁵⁰ Γύρω στὸ 1265 ἀνασυστήθηκε καὶ ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Μαξίμου Ὀλοβώλου, τοῦ ὁποῖου καὶ σώζονται σχολία στὰ Ἀναλυτικὰ Πρότερα τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ στὰ Τεχνοπαιγνία τοῦ Θεοκρίτου.⁵¹ Τὸ Βυζάντιο γνώρισε τὴν τελευταία, τὴν Παλαιολόγεια ἀναγέννηση τῶν γραμμάτων.⁵² Μιὰ μεγάλη ομάδα λογίων καὶ δασκάλων προχώρησαν στὴν τελευταία ἀντιγραφή, μελέτη καὶ ἔκδοση τῶν ἀρχαίων κειμένων. Τὰ δίδαξαν καὶ τὰ σχολίασαν γιὰ τοὺς μαθητές τους. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα ἀνώτερα σχολεῖα λειτούργησαν στὴ Θεσσαλονίκη,⁵³ ὅπου ἄνθισαν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα

49. *Maximi monachi Planudis, Epistulae*, ed. M. Treu, Breslau, 1890, ἐπ. 67, σσ. 83,58-84,113. ἰδ. σ. 83,69-70.

50. Βλ. Constantinides, *Higher Education*, σσ. 31-35.

51. *Αὐτόθι*, σσ. 52-59. C. Wendel “Die Technopägnien-Ausgabe des Rhetors Holobolos”. *BZ* 16 (1907), 460-67. M. Treu, “Manuel Holobolos”, *BZ* 5 (1896), 552-53.

52. Βλ. γενικὰ S. Runciman, *The Last Byzantine Renaissance*, Cambridge, 1970.

53. Βλ. O. Tafrali, *Thessalonique au quatorzième siècle*, Paris, 1913, ἰδ. σσ. 149-69. D.M. Nicol, “Thessalonica as a Cultural Centre in the Fourteenth Century”. *Ἡ Θεσσαλονίκη μετὰ τὴν Ἀνατολὴν καὶ Δύσην*. Πρακτικὰ Συμπόσιον Τεσσαρακονταετηρίδος τῆς Ἐπιτελείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν (1980). Θεσσαλονίκη

στό πρώτο μισό του 14ου αιώνα, στην Τραπεζούντα⁵⁴ και αργότερα και στο Μυστρά.⁵⁵

Ὁ Μάξιμος Πλανούδης

Στὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου οἱ λόγιοι τῆς πρωτεύουσας γνώρισαν μία πρωτοφανή προστάσια καὶ προήγαγαν τὴ σπουδὴ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν κλάδων. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει ὁ Μάξιμος Πλανούδης (ca. 1255-1305), ποὺ δίδαξε σ' ἓνα μοναστήρι στὴν πρωτεύουσα. Ὁ Πλανούδης ἀναζήτησε καὶ ἐξέδωσε σπάνια ποιητικὰ ἔργα, ὅπως τὰ Διονυσιακὰ τοῦ Νόννου καὶ τὸ Ἰλίου ἄλωσις τοῦ Τριφιδώρου, καὶ ἐτοίμασε μία συλλογὴ ποιητικῶν κειμένων (Laur. Plut. 32,16). Ἐξέδωσε καὶ ἔγραψε σχόλια στὸν Πίνδαρο, τὸ "Ἔργα καὶ Ἡμέραι τοῦ Ἰσίοδου, τὶς βυζαντινὲς τριάδες τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Σοφοκλῆ, καθὼς καὶ τὰ *Εἰδύλλια* τοῦ Θεοκρίτου. "Ἄξια μνείας εἶναι καὶ ἡ ἔκδοσή του τοῦ Πλουτάρχου, (*Ἰθικά καὶ Βίοι Παράλληλοι*), ποὺ μᾶς σώζονται τὰ αὐτόγραφα του (Am-

κη, 1982, σσ. 121-31. Β. Λαούρδας, *Ἡ κλασσικὴ φιλολογία εἰς τὴν Θεσσαλονίκην κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰώνα*, Θεσσαλονίκη, 1960. Βλ. τώρα Κ.Ν. Κωνσταντινίδης, "Οἱ ἀπαρχὲς τῆς πνευματικῆς ἀκμῆς στὴ Θεσσαλονίκη κατὰ τὸν 14ο αἰώνα", *Δωδώνη*, 21.1 (1992), 133-50.

54. Γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν γραμμάτων στὴν Τραπεζούντα βλ. Ἰ. Παπαδόπουλος, "Γρηγορίου Χιονιάδου τοῦ ἀστρονόμου ἐπιστολαί", *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 1 (1927), 163-65. Runciman, *The Last Byzantine Renaissance*, ὁ.π., σσ. 52-53.

55. Γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀκμὴ στὸν Μυστρά κατὰ τὸν 15ο αἰώνα βλ. Runciman, *The Last Byzantine Renaissance*, ὁ.π., σσ. 77-79.

bros. Gr. C 126 inf. καὶ Paris. Gr. 1671).⁵⁶ Στὴν δεκαετία τοῦ 1290 τὰ τουρκικὰ φύλα εἶχαν ληλατήσῃ ἀρκετὰ τὴν ὑπαιθρο χώρα τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἢ ὁποῖα προμήθευε μὲ περγαμηνὴ τοὺς λογίους τῆς πρωτεύουσας. Σώζεται ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Πλανούδη μὲ τὸν στρατηγὸ Ἀλέξιο Φιλανθρωπινὸ πού εἶχε μεγάλες ἐπιτυχίες στὴν περιοχὴ καὶ οἱ ἐπιμονες παρακλήσεις του βυζαντινοῦ λογίου γιὰ τὴν ἀποστολὴν δερμάτων ἀπὸ τὰ πρόβατα τῆς τουρκικῆς λείας γιὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Πλουτάρχου. Ἀστείζόμενος μάλιστα ἔγραψε στὸν Φιλανθρωπινό:⁵⁷

“μὲ κατέλαβε τόση ἀπληστία γιὰ τὰ λάφυρά σου, ὥστε ὄχι μόνον δέρματα προβάτων ἀλλὰ καὶ βαρβάρων θὰ θελα νὰ ἔβλεπα νὰ καταφθάνουν ἐδῶ, ἂν δὲν ὑπῆρχε τὸ ἐμπόδιον τῆς φιλανθρωπίας σου”.

Στηριζόμενος στὴν Ἀνθολογία τοῦ Κεφαλαῖ, ὁ Πλανούδης ἐτοίμασε μίαν Ἀνθολογίαν ἐπιγραμμάτων, τὸ αὐτόγραφο χειρόγραφο τῆς ὁποίας σώζεται σήμερον στὴν Βενετία (Marc. Gr.

56. Γιὰ τὴ διδακτικὴ καὶ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τοῦ Πλανούδη βλ. τὸ θεμελιώδες ἄρθρον τοῦ C. Wendel, «Planudes Maximus», *RE* 20.2, (1950), σπλ. 2202-2253. Constantinides, *Higher Education*, σσ. 66-89. ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία σχετικὴ μὲ τὰ χειρόγραφα καὶ τὰς ἐκδόσεις. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 230-41. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τόμ. Β', σσ. 454-58.

57. *Maximi monachi Planudis, Epistulae*, ed. M. Treu. Breslau, 1890, ἐπ. 78, σ. 99.39-42:

«σὺ δὲ μοι πέμψειν ὅσον οὕπω ὀρέας ἐκ τῶν τῆς λείας προβάτων γράφεις· ὁ καὶ αὐτὸς οἶδα αἰτήσας, ἐμοὶ δὲ τοσαύτη περὶ τὰ σὰ λάφυρα ἐντέτηκεν ἀπληστία, ὥστ' οὐ μόνον προβάτων, ἀλλὰ καὶ βαρβάρων ἡθουλόμητην ὀρέαν καὶ κεφαλαῖς δεῦρο πεμπομένας ἰδεῖν, εἰ μὴ τὸ σὸν εἴργε φιλόφιλον».

481), ὅπου ἐξοθέλισε μερικά ἐρωτικά καὶ ὀρισμένα ἄλλα ἐπιγράμματα, ἐνῶ προσέθεσε ἄλλα μεταγενέστερα καὶ ἄγνωστα ἀπὸ ἀλλοῦ.⁵⁸ Ἀλλὰ καὶ στὶς θετικὲς ἐπιστῆμες εἶχε ἐπίδοση, ὁ Πλανούδης, ἀφοῦ ἐξέδωσε τὴ Γεωγραφία τοῦ Πτολεμαίου, ὅπου καὶ ἀποκατέστησε τοὺς χάρτες πού φαίνεται ὅτι εἶχαν χαθεῖ.⁵⁹ Ἐτοίμασε ἓνα ἔργο γιὰ τὴ μουσική, ὅπου συγκέντρωσε προγενέστερα ἔργα. Δάνεισε ὅμως τὸ σύγγραμμά του σὲ κάποιον μοναχὸ στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ παρὰ τὶς προσπάθειές του δὲν κατάφερε ποτὲ νὰ τὸ πάρει πίσω.⁶⁰ Στὴν ἀστρονομία ἐξέδωσε τὴν Κυκλικὴ θεωρία μετεώρων τοῦ Κλεομήδη, καὶ τὰ Φαινόμενα τοῦ Ἀράτου καὶ δὲν ἀπέφυγε τὸν πειρασμὸ νὰ ἀντικαταστήσει μερικὸς στίχους τοῦ ἔργου αὐτοῦ (i.e. 481-496, 501-524).⁶¹ Ἐξέδωσε ἐπίσης τὰ δύο πρῶτα βιβλία τῆς ἀριθμητικῆς τοῦ Διοφάντου καὶ ἔγραψε ἓνα ἔργο γιὰ τὰ μαθηματικὰ τῶν Ἰνδῶν.⁶² Ὁ Πλανούδης τέλος ἀποτελεῖ ἓναν

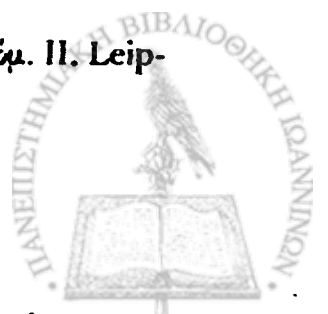
58. Βλ. τὴν πρόσφατη περιγραφή τοῦ χειρογράφου ἀπὸ τὸν A. Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy*, I-II, Urbana-Chicago-London, 1972, I, σσ. 90-96 καὶ II, πίν. 71-74 καὶ 231c.

59. Βλ. A. Diller, "The Oldest Manuscripts of Ptolemaic Maps", *TAPA* 71 (1940), 62-67, πού ὑποστηρίζει ὅτι τὸ προσωπικὸ χειρόγραφο τοῦ Πλανούδη ἦταν ὁ κώδικας Seracliensis 57.

60. Constantinides, *Higher Education*, σσ. 77-78, ὅπου καὶ εἶ σχετικῶς ἀναφέρει στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Πλανούδη.

61. Βλ. I. Cunningham, "Greek Manuscripts in the National Library of Scotland", *Scriptorium* 24 (1970), 367 κ.ε. J. Martin, *Histoire du texte des phénomènes d'Aratos*, Paris, 1956, σσ. 295-99 καὶ 247-55.

62. Ἐκδ. P. Tannery, *Diophanti Alexandrini, Opera Omnia*, τόμ. II, Leip-

ἀπὸ τοὺς λίγους βυζαντινοὺς λογιῖους πού ἔμαθαν πολὺ καλὰ τὴ λατινικὴ γλῶσσα καὶ μετέφρασε στὰ ἑλληνικὰ ἔργα τοῦ Κάτωνος, τοῦ Βοηθίου καὶ ἄλλων.⁶³

Ὁ Πλανούδης εἶχε μαθητὲς καὶ μιμητὲς, ὅπως τὸν Μανουήλ Μοσχόπουλο στὴν πρωτεύουσα καὶ τὸν Δημήτριο Τρικλίνιο στὴ Θεσσαλονίκη. Ὁ Τρικλίνιος ὑπῆρξε ἕνας ἀκαταπόνητος ἐκδότης φιλολογικῶν κειμένων καὶ γνώριζε πολὺ καλὰ τὰ ἀρχαῖα ποιητικὰ μέτρα. Ἀναζήτησε πολλὰ χειρόγραφα γιὰ τὶς σχολιασμένες ἐκδόσεις του καὶ βρῆκε ἑπτὰ ἐπιπλέον ἔργα τοῦ Εὐριπίδη πού μᾶς σώζονται μόνο χάρις στὸ χειρόγραφό του.⁶⁴

Οἱ Βυζαντινοὶ γίνονται δάσκαλοι τῶν Ἰταλῶν ἀνθρωπιστῶν

Οἱ Βυζαντινοὶ λόγιοι συνέχισαν ὡς τὴν ὕστατη ὥρα νὰ μελετοῦν, νὰ ἀντιγράφουν καὶ νὰ διαφυλάσσουν μὲ πάθος τὰ

zig, 1895, σσ. 125-255. Βλ. τὴν ἔκδοσι C.I. Gerhart, *Das Rechenbuch des Maximos Planudes*, Halle, 1865, σσ. 29-47. *Maximi monachi Planudis, Epistulae*, ὁ.π., ἐπ. 46, σσ. 65-66, 36-44.

63. Wendel, *RE* 20,2 (1950), στῆλ. 2241-44. Constantinides, *Higher Education*, ὁ.π., σσ. 81-82. W. O. Schmitt, "Lateinische Literatur in Byzanz. Die Übersetzungen des Maximos Planudes und die moderne Forschung", *JÖBG* 17 (1968), 127-147.

64. Γιὰ τὴν ἀντιγραφικὴ καὶ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τοῦ Δημητρίου Τρικλινίου βλ. γενικὰ A. Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy*, Urbana-Chicago-London, 1972, I, σσ. 123-26, 141, 185, 209, 224, 260 καὶ II, πίν. 96-99, 237d, 237e. A. Turyn, "Demetrius Triclinius and the Planudean Anthology", *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972-73), 403-450. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 249-56.

ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κείμενα ἀκόμη, κι ὅταν ἡ ἄλλοτε πανίσχυρη αὐτοκρατορία τους κατῆντησε νὰ ἀπαρτίξεται μόνο ἀπὸ τὴν ὀλιγάνθρωπη, πιά πρωτεύουσά τους καὶ τὸν Μυστρᾶ. Ὡστε ἓνας σύγχρονος μελετητῆς νὰ διατυπώσῃ γιὰ τὴν περίπτωσι τὴ βυζαντινὴ παροιμία: “ὁ κόσμος ἐποντίζετο καὶ ἡ κυρὰ ἐστολίζετο”. Τὸν τελευταῖο ὅμως αἰῶνα ζωῆς τῆς αὐτοκρατορίας ἡ Ἰταλικὴ Ἀναγέννησι εἶχε προχωρήσει τόσο, ὥστε Ἰταλοὶ ἄστοι νὰ καταληφθοῦν ἀπὸ ὑπέρμετρο ζῆλο γιὰ τὴν ἐκμάθησι τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆ μελέτη τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων στὸ πρωτότυπο. Στὴν μύησι αὐτὴ βοήθησαν καὶ Ἕλληνες δάσκαλοι ποὺ δίδαξαν στὴν Ἰταλία ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνα καὶ ἐξῆς, ὅπως ὁ Βαρλαάμ Καλαβρός, ποὺ προσέφερε μαθήματα ἑλληνικῶν στὸν Πιτράρχη, καὶ ὁ Λεόντιος Πιλᾶτος.⁶⁵ Μισὸ αἰῶνα ἀργότερα θὰ ἐνθουσιάσει τὴν Ἰταλία ἓνας διακεκριμένος ἐκπρόσωπος τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα Μανουὴλ Β΄, ὁ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς, ποὺ δίδαξε στὴν Φλωρεντία καὶ τὸ Μιλάνο. Τὸ ἐγχειρίδιό του Ἐρωτήματα ἔγινε βασικὸ βοήθημα τῶν ἀνθρωπιστῶν τῆς Ἰταλίας.⁶⁶ Ἐνας ἐνθουσιώδης μαθητῆς του, ὁ Guarino ἀπὸ τὴ Βερόνα, θὰ τὸν ἀκολουθήσει στὴν Κωνσταντινούπολι

65. Βλ. γενικὰ K.M. Setton, “The Byzantine Background to the Italian Renaissance”. *Proceedings of the American Philosophical Society* 100, no. 1 (1956), 1-76. A. Pertusi, *Leontio Pilato fra Petrarca e Boccaccio*, Venice-Rome, 1964.

66. G. Camelli, *Manuele Crisolora*, Firenze, 1941. D. M. Nicol, *Byzantium and Venice*, Cambridge, 1988, σσ. 418-19. N.G. Wilson, *From Byzantium to Italy: Greek Studies in the Italian Renaissance*, London, 1992, σσ. 8-12.

(1403-1408).⁶⁷ Λίγο αργότερα ὁ Francesco Filelfo θὰ ἔλθει στὴν Κωνσταντινούπολη, “τὸ μέγα σχολεῖον τῆς οἰκουμένης”, γιὰ νὰ μαθητεύσει στοὺς ἐκεῖ δασκάλους. Θὰ νυμφευτεῖ μιὰ κωνσταντινουπολίτισσα ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Χρυσολωρᾶ καὶ θὰ ἐπιστρέψει στὴν Ἰταλία συναποκομίζοντας πολλὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα.⁶⁸ Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Σικελὸς οὐμανιστῆς Giovanni Aurispa πραγματοποίησε ταξίδια στὴν Ἑλλάδα καὶ συγκέντρωσε πάνω ἀπὸ 200 ἑλληνικὰ χειρόγραφα μὲ κοσμικὸ περιεχόμενο.⁶⁹ Μεγάλῃ ὅμως ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ τοῦ Βησσαρίωνος, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν “Ἐνωσι τῶν Ἐκκλησιῶν” στὴ Φλωρεντία, τὸ 1439, κατέφυγε στὴν Δύση, ὅπου καὶ ἔγινε καρδινάλιος τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ λόγιος Βησσαρίων συγκέντρωσε μιὰ μεγάλη συλλογὴ ἑλληνικῶν χειρογράφων τὴν ὁποία καὶ κληροδότησε στὴ Δημοκρατία τοῦ Ἁγίου Μάρκου λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του. Τὰ χειρόγραφα τοῦ Βησσαρίωνος ἀποτελέσαν τὸν κύριο πυρῆνα ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς Μαρκιανῆς βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας.⁷⁰ Ἔτσι ἡ Ἰταλία ὠρίμασε γιὰ νὰ παραλάβει τὴ σκυτάλη μελέτης καὶ διάσωσης τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος.

67. *Αὐτόθι*, σσ. 12 καὶ 41-47.

68. Βλ. E. Legrand, *Cent-dix lettres grecques de François Filelfo*, Paris, 1892. Wilson, *From Byzantium to Italy*, ὁ.π., σσ. 48-53.

69. *Αὐτόθι*, σσ. 25-26.

70. L. Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, 3 τόμ., Paderborn, 1924-42. Γιὰ τὴ βιβλιοθήκη του βλ. L. Labowsky, *Bessarion's Library and the Biblioteca Marciana: Six Early Inventories*, Roma, 1979.

Ἡ ἄλωσις τῆς Πόλης τὸν Μάιο τοῦ 1453 σήμανε τὸ πολιτικὸ τέλος τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Παράλληλα ὅμως δῆλωνε καὶ τὴν πολιτισμικὴ διακοπὴ μιᾶς υπερχλιευτοῦς πνευματικῆς παράδοσης, γεγονός που εἶχε τίς πιὸ ὀδυνηρὲς ἐπιπτώσεις στοὺς ὑπόδουλους Ἕλληνας. Οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἀλώσεως θρηνοῦν γιὰ τὴν ἀπώλεια τῶν βιβλίων. Νὰ πῶς καταγράφει τὸ γεγονός αὐτὸ ὁ Δούκας:⁷¹

“τάς δὲ βίβλους ἀπάσας, ὑπὲρ ἀριθμὸν ὑπερβαινούσας, ταῖς ἀμάξαις φορτηγώσαντες ἀπανταχοῦ ἐν ἀνατολῇ καὶ δύσει διέσπειραν δι’ ἑνὸς νομίσματος δέκα βίβλοι ἐπιπράσκοντο, Ἀριστοτελικοί, Πλατωνικοί, θεολογικοὶ καὶ ἄλλο πᾶν εἶδος βιβλίου”.

Ὑποστηρίζεται, ὡστόσο, ὅτι ἡ ὀριστικὴ ἀπώλεια κειμένων εἶναι μικρότερη, τὸ 1453 ἀπ’ ὅτι τὸ 1204. Ἡ μόνη καταγραμμένη ἀπώλεια εἶναι τὸ πλῆρες κείμενο τῆς Παγκόσμιας ἱστορίας τοῦ Διοδώρου Σικελιώτη, ποὺ σήμερα μᾶς σώζεται μόνο ἀποσπασματικά.⁷²

Ἀπὸ τὸ χειρόγραφο στὸ ἐντυπο βιβλίον

Εἶναι ἴσως ἀγαθὴ συγκυρία ἡ ἀνακάλυψη τῆς τυπογρα-

71. Δούκας (ἐκδ. Niebuhr, CSHB), σ. 312. Βλ. καὶ Κριτόβουλος (ἐκδ. Reinsch, CFHB), I, 62. 3. σ. 73. 6-10:

«βίβλοι τε ἱεραὶ καὶ θεῖαι, ἀλλὰ δὴ καὶ τῶν ἔξω μαθημάτων καὶ φιλοσόφων αἰ πλεῖσται, αἰ μὲν πυρὶ παρεδίδοντο, αἰ δὲ ἀτίμως κατεπαύοντο, αἰ πλείους δὲ αὐτῶν οὐ πρὸς ἀπόδοσιν μᾶλλον ἢ ὕβριν δύο ἢ τριῶν νομισμάτων, ἔστι δ’ ὅτε καὶ ὀβολῶν ἀπεδίδοντο».

72. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σ. 218. Reylolds-Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, σσ. 92, 285-86.

φίας άμέσως μετά την άλωση τής Κωνσταντινουπόλεως από τους Τούρκους. Σύντομα στη Βενετία και σε άλλες πόλεις τής Ιταλίας και άργότερα και στη Γαλλία και την κεντρική Ευρώπη θα άρχίσει ή έκτύπωση τών έλληνικων κειμένων με επιμελητές πολλές φορές έλληνες πρόσφυγες που κατέφυγαν στη Δύση.⁷³ Στη Βενετία ειδικά ή δραστηριότητα του ούμανιστῆ "Αλδου Μανούτιου και τών Κρητῶν Ζαχαρία Καλλιέργη και κυρίως του Μάρκου Μουσούρου θα δώσουν μεγάλη ώθηση στην έκδοση τών έλληνικων κειμένων. Στο τυπογραφείο του "Αλδου θα τυπωθουν στο διάστημα 1495 μέχρι τον θάνατό του το 1515 μία μεγάλη σειρά κλασικων κειμένων.⁷⁴ Ωστόσο ή διαδικασία φιλολογικῆς έκδοσης τών έλληνικων κειμένων θα είναι μακρά και θα συνδυαστεῖ με αποστολές στην Ανατολή για εξέυρεση χειρογράφων αρχαίων συγγραφέων.⁷⁵ Έτσι σταδιακά οί βιβλιοθηκες του βυζαντινου κόσμου

73. R. Proctor, *The Printing of Greek in the Fifteenth Century*, Oxford, 1900. Βλ. και Αϊζ. Κομμαρινου - Α. Δρούλια - Ε. Layton, *Το Έλληνικό Βιβλίο 1476-1830*. Αθήνα, 1986. Μ. Manousakas & Κ. Staikos, *The Publishing Activity of the Greeks during the Italian Renaissance (1469-1523)*, Athens, 1987. Βλ. τώρα J. Irigoin, *Les debuts de la typographie Grecque*, Paris - Athens, 1992.

74. Για την έκδοτική δραστηριότητα του "Αλδου Μανούτιου βλ. D. Harlfinger-M. Sicherl, *Griechische Handschriften und Aldinen*, Wolfenbüttel, 1978. Βλ. τώρα N. Barker, *Aldus Manutius and the Development of Greek Script & Type in the Fifteenth Century*, Sandy Hook, Connecticut, 1985, όπου και δείγματα τών εκδόσεων του "Αλδου. Για τη δραστηριότητα του Ζαχαρία Καλλιέργη βλ. αυτόση, σσ. 65-75. Βλ. επίσης L. V. Gerulaitis, *Printing and Publishing in Fifteenth-Century Venice*, Chicago-London, 1976.

75. Για τις γαλλικές αποστολές στην Ανατολή για εξέυρεση χειρογράφων κατά τον 17ο και 18ο αιώνες, αλλά και άργότερα βλ. το μοναδικό έργο του Η. Omont,

ἀπογυμνώθηκαν ἀπὸ τοὺς θησαυροὺς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας καὶ μόνο λίγα κοσμικὰ χειρόγραφα παρέμειναν στὶς σημαντικότερες Ὀρθόδοξες μοναστηριακὲς συλλογές.

* * *

Μακρὺς, λοιπόν, ἦταν ὁ δρόμος καὶ πολλὲς φορὲς δύσβατη ἡ διαδρομὴ τῶν γραπτῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν κειμένων καὶ ἀποφασιστικὴ ἡ συμβολὴ τῶν βυζαντινῶν λογίων, οἱ ὁποῖοι γιὰ χίλια χρόνια κράτησαν στὰ χερίά τους μὲ εὐλάβεια καὶ σεβασμὸ μίᾳ μεγάλῃ καὶ ἐπιλεκτῇ ποικιλίᾳ ἔργων τῆς ποιήσεως καὶ τῆς πεζογραφίας. Τὰ ἀντέγραφαν καὶ τὰ δίδασκαν στὰ σχολεῖα, τὰ συζητοῦσαν σὲ πνευματικὲς συντροφιές καὶ τὰ μιμοῦνταν στὰ γραπτὰ τους ἔργα καὶ τὰ παρέδιδαν ἢ κάθε γενιὰ στὴν ἐπόμενη, μέχρι ποὺ ἔφτασαν στὴν καλόδεχτη πόρτα τοῦ ἀναγεννησιακοῦ τυπογραφείου τὸν 15ο αἰώνα. Ἐνας ἱστορικὸς κύκλος καὶ μίᾳ ἱερῇ ἀποστολῇ εἶχε ἔτσι ὀλοκληρωθεῖ. Συγχρόνως διαφυλάκτηκε ἡ πολιτισμικὴ συνέχεια τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Σήμερα τὰ κείμενα αὐτὰ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας ἔχουν διαδοθεῖ σ' ὀλόκληρο τὸν κόσμον καὶ σ' ὅλες σχεδὸν τὶς γλῶσσες, ἔγιναν παγκόσμια, καὶ θὰ ἀποτελοῦν “κτῆμα ἐς αἶν” τῆς ἀνθρωπότητος.

Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles, 2 τόμοι μὲ συνεγὴ σελιδαριθμησι, Paris, 1902. Βλ. ἐπίσης H. Omont, “Minoïde Mynas et ses missions en Orient (1840-1855)”. *Mémoires de l'Institut National de France, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 40 (1916), 337-421.

EYPETHPIA

Ι. ΕΡΕΥΓΗΡΙΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ

BATIKANO

Biblioteca Apostolica Vaticana

Vat. Gr. 1: 24, 35

Vat. Gr. 124: 34

Vat. Gr. 1594: 24

Vat. Urbin. Gr. 35: 32

Vat. Urbin. Gr. 140: 2

ΠΑΡΙΣΙ

Bibliothèque Nationale

Paris. Gr. 494: 22

Paris. Gr. 1671: 45

Paris. Gr. 2935: 34

Suppl. Gr. 384: 34

Suppl. Gr. 388: 34

Coislin 269: 22, 22 (20)

BENETIA

Biblioteca Nazionale di San Marco

Marc. Gr. 450: 27

Marc. Gr. 451: 27

Marc. Gr. 481: 45

ΠΕΤΡΟΥΠΟΛΗ

Δημόσια Έθνική Βιβλιοθήκη

Leninopol. Gr. 219: 22

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Βιβλιοθήκη Σεραγίου

Seracliensis, 57: 46 (59)

ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ

Biblioteca Medicea Laurenziana

Laur. Plut. 32,16: 44

Laur. Plut. 59,2: 41

Laur. Plut. 59,3: 41

Laur. Plut. 59,9: 35

ΜΙΛΑΝΟ

Biblioteca Ambrosiana

Gr. C 126 inf.: 45

ΧΑΪΔΕΛΒΕΡΓΗ

Universitätsbibliothek

Heidelberg 23: 34

ΟΞΦΟΡΔΗ

Bodleian Library

D'Orville 301: 31

Clarke 39: 31

* Οι αριθμοί παραπέμπουν στις σελίδες όπου όμως είναι εντός παρενθέσεως αναφέρονται στις σημειώσεις.

2. ΓΕΝΙΚΟ ΕΓΓΡΗΘΙΟ

- Ἄγαθίας. 17 (13)
 Αἰσχύλος. 44
 Ἄθηνά. 13. 16-18. 40
 Ἄθηνά. Θεά. 40
 Ἄθηναιος. 32
 Ἀθηνιώτισσα. Παναγία. 40
 Αἴγυπτος. 20
 Ἀἴδωνος Ἀριστείδης. 32
 Ἀκροπολίτης. Γεώργιος. μέγας λο-
 γοθέτης. 43
 Ἀλεξάνδρεια. 8-9. Βιβλιοθήκη. 9. 18.
 Μουσεῖο. 9. 10 (3). 18
 Ἀλεξάνδρος. ὁ Μέγας. 8
 Ἀλεξάνδρος. μητροπολίτης Νικαίας.
 33
 Ἀντιγέννηση. Ἰταλική. 48
 Ἀντιγέννησι. "Παλαιολόγεια". 43
 Ἀνδρόνικος Β' Παλαιολόγος. 44
 Ἄνδρος. νῆσος. 24
 Ἀντιόχεια. 9. 12-13
 Ἀπολλώνιος ὁ Περγαῖος. 24
 Ἄραβες. 17. 20. 27
 Ἄρατος. 14. Φαινόμενα. 46
 Ἀρέθας. 31-32. 32 (29). 35
 Ἀριστοξένος. 14
 Ἀριστοτέλης. 38. 42. Ἀναλυτικά
 Πρότερα. 43. Κατηγορίαι. 31
 Ἀριστοφάνης. 14. σχόλια. 40-41
 ἀρχέτυπον. τῆ. 23. 27
 ἀττική διάλεκτος. 11. 16
 ἀττικισμός. 11 (4)
 Ἀρθίνος. Προγμνάσματα. 15
 Ἀργυροστός. Ὀκταδικανός. 11
 Ἄρρική. 9
 Βάρδας. καίσαρ. 24
 Βαρλαάμ Καλαβρός. 48
 Βασίλειος Α'. 30
 Βασίλειος. ὁ Μέγας. 13-14. 14 (7)
 Βενετία. 27. 51. Μαρκιανή Βιβλιοθή-
 κη. 27. 49. Δημοκρατία Ἁγίου
 Μάρκου. 49
 Βερίνα. 48
 Βησσαρίων. καρδινάλιος. 49
 βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον. 22
 βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα. 31
 βίβλος. 50. 50 (71)
 Βλεμμύδης. Νικηφόρος. 42
 Βούθιος. 47
 Βούλγαροι. 26
 Βυζάντιο. 15. 20. 24. 29. 34. 37.
 38. 43
 Γάζα. 9

- Γαλλία. 51
 Γεμιστός Πλάθων. Γεώργιος. 37.
 Νόμοι. 37
 γραμματική. 15. 24
 γραμματικός. 11
 γραφή, κεφαλογράμματι. 29, 51. και
 γραφή, μεγαλογράμματι
 γραφή, μεγαλογράμματι. 21
 γραφή, μικρογράμματι. 21-23. 25
 (23). 29
 Γρηγοράς. Νικηφόρος. 37
 Γρηγόριος ἀσκητής. καθηγητής ἀ-
 στρονομίας. 33
 Γρηγόριος Ναζιανζηνός. 13
 Γρηγόριος. ὑποδιάκονος. (γραφέας).
 32
 Δημοσθένης. 34
 ἀγλωσσία. 11
 Διονύριος ὁ Σικελιώτης. Παγκόσμιον
 ἱστορία. 50
 Διονύσιος Θράξ. Τέχνη γραμματική.
 15
 Διονύσιος. 14. Ἀριθμητική. 46
 ἀφθέρια. 19 (15)
 Δίων ὁ Χρυσόστομος. 32
 Δούκας. (ἱστορικός). 50
 Ἐγκύκλιος παιδεία. 27
 ἐγκυκλοπαιδικὰ ἔργα. 30. 33
 Ἑλλήν. 17
 ἑλληνιστική ἑκδοχή. 8. 8 (2)
 Ἐπίκτητος. 32
 Ἐρμούγενης. Προγμνάσματα. 15.
 Τέχνη ῥητορική. 15. σχόλια. 40
 Εὐκλείδης. 14. 24. 31
 Εὐμένης Β' Περγάμου. 19 (15)
 Εὐριπίδης. 47
 Εὐρώπη. 51
 Εὐστάθιος. μητροπολίτης Θεσσαλο-
 νίκης. 40-42
 Εὐστράτιος. μητροπολίτης Νικαίας.
 38
 Ζάχορδος. μονή. 26
 Ἡρόδοτος. 19 (15)
 Ἡσύδιος. 14. Ἔργα καὶ Ἡμέραι.
 44. σχόλια. 39
 Θέοργος. 34
 Θεοδύγος. καθηγητής στή Σχολῆ
 τῆς Μαγναύρας. 24
 Θεοδύσιος Β'. 16. Θεοδύσιος. Κώδικας.
 16 (10)
 Θεοδύσιος. γραμματικός. Κανόνες.
 15
 Θεόδωρος Β' Λάσκαρης. 42
 Θεόδωρος. καθηγητής στή Σχολῆ
 τῆς Μαγναύρας. 24
 Θεόκριτος. Εἰδύλλια. 44. Ταγνοπαί-
 γμα. 43
 Θεσσαλονίκη. 43. 47
 Θέων ὁ Ἀλεξανδρεὺς. 24
 Θεουκυδίδης. 32
 Ἰταλία. 37. 48-49. 51
 Ἰταλός. Ἰωάννης. 36-38
 Ἰουλιανός. 12. 13 (5). 16. 32
 Ἰουστινιανός. 17. Ἰουστ. Κώδικας.
 16 (10). 17 (13)

- Ἰωάννης I' Βασιλεύς. 42
 Ἰωάννης. (καλλιγράφος). 31
 Ἰωάννης Χρυσόστομος. 13. Ἀνδριά-
 ντες. 13 (5)
- Καισάρεια Καππαδοκίας. 13, 31
 Καισάρεια. Παλαιστίνης. 9
 Καλλιέργης. Ζαχαρίας. 51
 Καλλιμάχος. Ἐκάλη. 40, 42
 Κάτων. 47
 Κεφαλαῖς. Κωνσταντίνος. Ἀνθολογία.
 34, 45
 Κίνα. 20
 Κλεομήδης. Κυκλική θεωρία μετεώ-
 ρων. 46
 Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς. 13 (5)
 'κοινή' διάλεκτος. 11. βλ. καὶ ἑλλη-
 στική 'κοινή'
 Κομητᾶς. γραμματικός. καθηγητῆς
 τῆς Σχολῆς τῆς Μαγναύρας. 24-
 25, 25 (23)
 Κομνηνῆ. Ἄνω. 38
 Κριτόβουλος. Μιχαήλ. (ιστορικός).
 50 (71)
 κώδιξ. 19 (15), 20
 Κωνσταντίνος, ὁ Μέγας. 12
 Κωνσταντίνος Ζ'. ὁ Πορφυρογέννη-
 τος. 30, 33-34
 Κωνσταντίνος Θ'. Μονομάχος. 35
 Κωνσταντίνος. πρωτοσπαθᾶριος, κα-
 θηγητῆς φιλοσοφίας. 33
 Κωνσταντίνος Β'. 16
 Κωνσταντινούπολη. 16-18, 21-23,
 25, 31, 35-38, 41, 48-51
- Λεξικά Seguriana. 32
 Λέων Μαθηματικὸς τῆς Φύσεως. 24.
 25 (22), 35
 Λέων ΣΤ'. ὁ Σειρῆς. 26, 30
 Λουκιανός. 32
- Μαγναύρας. Σχολή. 24, 24 (22)
 Μάλας. 17 (13)
 Μανουήλ Β' Παλαιολόγος. 48
 Μανούτιος. Ἰλίδος. 51
 Μάρκος Λυβήλιος. 32
 Μαύρη, θάλασσα. 8
 Μαυρόπουλος. Ἰωάννης. 35, 36 (35)
 Μένανδρος. 15
 Μέση, Ἀνατολή. 9
 Μεσόγειος. 9
 μεταχαρακτηρισμός. 23
 Μικρὰ Ἀσία. 9, 45
 Μιλάνο. 48
 μίμησις. 11, 16
 Μιχαήλ Ἐφέσου. 38
 Μοσχόπουλος. Μανουήλ. 47
 Μουσοῦρος. Μάρκος. 51
 Μυστράς. 37, 44, 48
- Νεῖλος, ποταμός. 18
 Νεοπλατωνικὴ Σχολή. 16
 Νικηφόρος, πατριῆς, καθηγητῆς γε-
 ωμετρίας. 33
 Νικόλαος Α'. πάπας. 29
 Νικόλαος Στουδίτης. (γραφέας). 21-
 22, 22 (20)
 'Νομικὴ Σχολή'. 35
 Νόννος. Διονυσιακά. 44

- Ξιφιλίνος, Ἰωάννης, νομοφύλαξ, 35
- Ὀλόβωλος, Μάξιμος, διευθυντής
Πατριαρχικῆς Σχολῆς, 43
- Ὅμηρος, 14, 25, 32, Ἰλιάδα, 41,
Ὀδύσσεια, 41, σχόλια, 39
- ὄμιλοι, πνευματικοί, 29-30, 52
- Παλατινὴ Ἀνθολογία, 24-25, 34
- Ἐπιτομὴ τοῦ Πανδιδακτῆριου, 16
- πάπυρος, 18-20, 23, κύλινδρος πα-
πύρου, 18
- Πάρδος, Γρηγόριος, ἐπίσκοπος Κο-
ρίνθου, 40
- Παρθενώνας, 40
- Πάτριος, 31
- Πάτρις, 31
- Πατριαρχικὴ Σχολή, 38-39, 41, 43
- Παῦλος, Ἀπόστολος, 11
- Παυσανίας, 32
- περγαμηνή, 19, 19 (15), 20, 31-32,
45
- Πέργαμος, 9, βασίλειο, 19, Βιβλιο-
θήκη, 19 (15)
- Πετράρχης, 48
- Πλάτων, Λεόντιος, 48
- Πίνδαρος, 14, 41, Ἐπίνοιχοι, 42,
σχόλια, 41
- Πλανούδης, Μάξιμος, 44-47, Ἀνθο-
λογία, 34, 45
- Πλάτων, 31, 35-36, 36 (35), 37-
38
- Πλούταρχος, 36, 36 (35), 44-45,
Ἠθικά, 44, Βίοι παράλληλοι, 44
- Πολύβιος, 34
- Πρόδρομος, Θεόδωρος, 39
- Πτολεμαῖοι, 19
- Πτολεμαῖος Β' ὁ Φιλάδελφος, 9, 18
- Πτολεμαῖος ὁ Ἐπιφανής, 19 (15)
- Πτολεμαῖος, Γεωγραφία 46
- Ρητορική, 9, 15, 16, 35, 41, 43
- Ῥωμαῖος, 17
- Ῥώμη, 10
- Σαπφώ, 15
- Σινᾶ, ὄρος, 22
- Σούδα, 34
- Σοφοκλῆς, 44, Οἰδίπους Τύρρανος, 2
- Στέφανος ἱερέας, (γραφέας), 31
- Στουδίου, μονή, 21-22
- Συνοδικὸ Ὁρθοδοξίας, 37
- Σύνοδος, Οἰκουμενικὴ Νικαίας, 12
Φλωρεντίας, 38
- Ταράσιος, ἀδελφὸς τοῦ Φωτίου, 27
- τετραευαγγέλιο, 21
- Τζέτζης, Ἰωάννης, 39
- Τούρκοι, 51
- Τραπεζούντα, 44
- Τρικλίνιος, Δημήτριος, 47
- Τριφιόδωρος, Ἰλίου ἄλωσις, 44
- Ἰπατος τῶν φιλοσόφων, 35
- Φιλανθρωπηνός, Ἀλέξιος, 45
- Ἐκκλησιαστικὴ Σχολή, 17-18, 36
- Φλωρεντία, 38, 48-49, Ἐνωστὴ
Ἐκκλησιῶν, 49
- Φώτιος, 25-31, Λεξικό, 26, Βιβλιο-
θήκη, 26-29, 42, Ἀμφιλοχία, 30

Καρτί, 20

Χοιροβοσκός, Γεώργιος, 15

Χριστοδωφός, Μανουήλ, 48. Έρω-
τήματα 48

Κωνσταντ. Μιχαήλ μαθησιαστικός
Ἀθηνῶν, 40

Ψελλός, Μιχαήλ ὑπάτος τῶν φιλο-
σόφων 35-36

Παργέντης, 13 (5)

Aurispa, Giovanni, 49

Filoso, Francesco, 49

Guarino, 48

Uspenskij, (Porfyri), 22

**Ο ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ
ΤΟΥ
ΚΩΣΤΑ Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ
Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ
ΣΤΗ ΔΙΑΣΩΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΤΟΝ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1995
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ Γ. ΔΟΥΒΑΛΗ - Ε. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ
28ης ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 41, ΙΩΑΝΝΙΝΑ [ΤΗΛ. (0651)-20544]
ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΓΙΑ ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΜΕ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ**

